Gouden Piramide 2014 *Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap*

Voortbouwen

naio10 uitgevers

Gouden Piramide 2014

Gouden Piramide 2014 *Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap*

Voortbouwen

naio10 uitgevers, Rotterdam 2014

Voorwoord

Hoewel de economische tekenen gunstig zijn, komt ‘vroeger’ niet meer terug. De crisis heeft rond gebiedsontwikkeling, vastgoed en bouw grote veranderingen in gang gezet. Overheden, ontwerpers en ontwikkelaars zoeken naar nieuwe verdienmodellen en nieuwe manieren van werken.

In dit boek vindt u essays over onder andere duurzaamheid, veranderende financiering, rollen en verantwoordelijkheden rond de nieuwe bouwcultuur en de rol van het Rijk daarbij. Ze laten de ontwikkelingen en hun consequenties voor de toekomst zien.

Concreet heeft het Rijk nu verschillende rollen:

Ten eerste onderzoeken we de impact van herbestemming. Tijdens de Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam (IABR) organiseerde mijn ministerie een symposium hierover, waar werd geconcludeerd dat herbestemming zo’n grote opgave is, dat je er een gebiedsgerichte aanpak voor nodig hebt.

Ten tweede besteedt het Rijk aandacht aan nieuwe vormen van gebiedsontwikkeling: er ligt een bundel met praktijkverhalen en er is een *community of practice* actief. Het praktijkcongres hierover werd dit jaar gehouden op het Marineterrein in Amsterdam. Een veelbetekenende plek: eeuwenlang gesloten voor de buitenwereld, nu beschikbaar voor nieuw gebruik.

Ten derde is het Rijk beheerder van vastgoed. Naast het Amsterdamse Marineterrein worden de komende jaren nog meer locaties en gebouwen afgestoten. Om deze enorme opgave goed uit te voeren, is dit jaar het Rijksvastgoedbedrijf (RVB) opgericht. Daarin zijn de Dienst Vastgoed Defensie, de Rijksgebouwendienst, het Rijksvastgoed- en ontwikkelingsbedrijf en de directie Rijksvastgoed samengegaan. Het RVB beheert nu de grootste vastgoedportefeuille van Nederland: 13,3 miljoen m^2 bruto vloeroppervlak aan gebouwen en 81.000 hectare grond.

Ten vierde stimuleert het Rijk goed opdrachtgeverschap, bijvoorbeeld met architectuurbeleid. De Gouden Piramide is daar onderdeel van. In 2014 stond de prijs in het teken van architectuur. Volgens de jury – onder voorzitterschap van Rijksbouwmeester Frits van Dongen – is het aantal inzendingen dit jaar boven verwachting. Dat geldt ook voor de kwaliteit van de projecten en het werk dat opdrachtgevers daarvoor hebben gedaan. Veel projecten begonnen in beter economisch getij. Ze zijn door hun opdrachtgevers op creatieve en deskundige wijze door een moeilijke tijd geloodst. Ze kunnen uitgroeien tot iconen, die ons iets laten zien van de gebiedsontwikkeling van de komende decennia.

Het was spannend of het voorzichtige economische herstel zichtbaar zou zijn in de inzendingen van de Gouden Piramide. In de vorige architectuureditie (in 2012, midden in de crisis) lag het aantal inzendingen maar liefst 30 procent lager dan ervoor. Gelukkig overtreft de score van dit jaar die van 2012 ruimschoots. Een mooie (her)start.

Volgens de jury van de Gouden Piramide zijn de grote maatschappelijke veranderingen zichtbaar in de inzendingen: het palet begint andere kleuren te krijgen. Zo zijn er minder inzendingen gericht op wonen en kantoren en zijn er juist meer kleinere projecten, gericht op de directe leefomgeving, zorg en cultuur. Vaak zijn die projecten begonnen door ondernemende particulieren of enthousiaste en betrokken burgers. Regelmatig gaat het om hergebruik en herbestemming van bestaande gebouwen, waaronder een opvallend groot aantal (rijks)monumenten.

De jury heeft uit de 83 inzendingen vijf opdrachtgevers genomineerd voor de Gouden Piramide 2014. Tijdens de bezoeken aan de opdrachtgevers en hun projecten werd de jury duidelijk dat één opdrachtgever op alle criteria de hoogste ogen gooide. 'Visie, vasthoudendheid, maar ook het zich niet laten opsluiten in een blauwdruk'–dat zijn volgens het juryoordeel de ingrediënten die van de restauratie van begraafplaats en crematorium De Nieuwe Ooster in Amsterdam een prestatie van formaat hebben gemaakt. Over deze inzending, de andere genomineerden en een tiental andere inzendingen leest u in dit boek.

Mede namens mijn collega's van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap feliciteer ik de winnaar van de Gouden Piramide 2014, begraafplaats en crematorium De Nieuwe Ooster, van harte.

Melanie Schultz van Haegen,
Minister van Infrastructuur en Milieu

Essays

Het perspectief van minder rijksgebouwen 12
Frits van Dongen, Rijksbouwmeester

Nieuwe kansen in een veranderend veld 15
Team Nederlandwordtanders

Architectuur van de herintredende overheid 22
Wouter Vanstiphout

Duurzaam bouwen–ja, en hoe nu verder? 28
Andy van den Dobbelsteen

Opdracht en ontwerp

De jurering 36

Portretten

Portretten van genomineerde opdrachtgevers 52
Fotografie Jiri Büller

Projecten
Genomineerde inzendingen

Begraafplaats en crematorium De Nieuwe Ooster 62
Meerjarige restauratie park en gebouwen De Nieuwe Ooster in Amsterdam

Van Bekkum Groep BV, Edwin Oostmeijer Projectontwikkeling BV 70
Ithaka in Almere

MIET Recreartpark BV 78
MIET AIR in Beers

Stichting Woonbron 86
Superkubus in Rotterdam

Stichting IJssellandschap 94
Natuurderij KeizersRande in Diepenveen

Tien overige inzendingen

Gemeente Arnhem 104
Rozet in Arnhem

Gemeente Brummen 110
Gemeentehuis Brummen

Gemeente Helmond 116
Theater Speelhuis in Helmond

Gemeente Vlaardingen 122
't Hof en Oranjepark in Vlaardingen

Bert van Helvoirt 128
Proyecto Roble in Berkel-Enschot

Rembrand VOF 134
De Glazen Boerderij in Schijndel

Stichting Hoeve Klein Mariendaal 140
Hoeve Klein Mariendaal in Arnhem

Stichting SLEM 146
SLEM in Waalwijk

Woningcorporatie Woonwenz 152
Nedinsco Fabriek in Venlo

A.J. Zwijnenburg 158
Landgoed en villa Kogelhof in Kamperland

Alle inzendingen

Ingezonden projecten 166

Essays

Het perspectief van minder rijksgebouwen
Frits van Dongen, Rijksbouwmeester

Twee jaar geleden schreef ik op deze plaats een bijdrage met als titel ‘Na de Gouden Eeuw’. Daarin stelde ik vast dat er een einde was gekomen aan een ongekende bloeiperiode van het bouwen die vele tientallen jaren had geduurd. In die periode waren techniek en commercie de drijvende krachten. De keerzijde was dat sociaal-maatschappelijke en culturele waarden te vaak uit het oog werden verloren. De huidige crisis, die het einde van die bloeiperiode markeert, heeft niet alleen problemen opgeleverd, maar ook nieuwe kansen. De vruchtbare aarde waarin die kansen en mogelijkheden kunnen gedijen, vat ik samen onder de term Nieuwe Bouwcultuur. De recente stagnatie in de bouw heeft ervoor gezorgd dat andere ruimtelijke opgaven in beeld zijn gekomen die minstens zo belangrijk en kansrijk zijn. Vaak gaan ze over de transformatie en het beheer van bestaande gebieden en gebouwen. Deze nieuwe invalshoeken gaan gepaard met verschuivende rollen: ontwerpers treden soms op als ontwikkelaars en individuele bewoners of ondernemers meten zich de rol aan van opdrachtgever bij door hen geïnitieerde bottom-up-projecten.

Aan het Rijk is het einde van de ‘Gouden Eeuw’ evenmin voorbijgegaan. In de meer dan tweehonderd jaar dat het zich laat bijstaan door een Rijksbouwmeester, heeft die laatste zich vooral beziggehouden met *nieuwe* overheidsgebouwen. Dat profiel is de afgelopen jaren ingrijpend veranderd. Bij het ‘rijksvastgoed’, zoals we het tegenwoordig noemen, hebben we te maken met een overschot aan vierkante meters – net zoals bij kantoorgebouwen in de marktsector. Dit overschot stelt de Rijksoverheid voor de opgave flink wat van haar eigen vastgoed af te stoten of een nieuwe bestemming te geven. Als Rijksbouwmeester zie ik het als mijn taak die operatie in goede banen te helpen leiden. De Nieuwe Bouwcultuur is daarbij een belangrijke leidraad.

Het is niet toevallig dat het overschot aan kantoorruimte zich zowel op de vastgoedmarkt als bij de overheid doet gelden. Toch zijn er grote verschillen. In de private sector is de leegstand voor een niet gering deel het gevolg van een op hol geslagen markt, met kantoren die steeds meer het karakter kregen van speculatieobjecten. Die luchtbel is in het eerste decennium van de 21ste eeuw op een pijnlijke manier uiteengespat. Dat nu ook het Rijk van een deel van zijn vastgoed af wil, heeft andere achtergronden. Om te beginnen is daar het streven naar een meer efficiënt en kleiner ambtenarenapparaat. De Rijksoverheid draagt taken over aan provincies en gemeenten, terwijl andere onderdelen zijn of worden geprivatiseerd of verzelfstandigd. Bovendien wordt er op tal van gebieden bezuinigd. Denk alleen al aan de inkrimping van de defensiemacht, waardoor een aanzienlijke hoeveelheid vastgoed in de vorm van gebouwen en terreinen overtallig is geworden. Een andere factor die leidt tot een afnemende ruimtebehoefte is de grotere efficiency in het ruimtegebruik. In steeds meer rijksgebouwen wordt het Nieuwe Werken geïntroduceerd, met als meest in het oog springend kenmerk dat medewerkers geen vaste werkplek meer hebben. Met het Nieuwe Werken wordt een ruimtebesparing van soms wel tientallen procenten bereikt.

Er is nog een wezenlijk verschil tussen de toegenomen leegstand op de kantorenmarkt en de gebouwen die worden afgestoten omdat de overheid ze niet meer nodig heeft. Langdurig leegstaande kantoren in de private sector zijn doorgaans niet de meest aantrekkelijke. Het zijn vaak de non-descripte, anonieme gebouwen op weinig prominente locaties die er het eerst aan moeten geloven. Voor veel overheidsgebouwen geldt juist dat ze zich op waardevolle plekken in de stad bevinden. Het is geen toeval dat voor de voormalige ministeries van Justitie en Binnenlandse Zaken, pal naast het Haagse stadhuis, al snel nieuwe bestemmingen in beeld kwamen. Daar komt bij dat veel voormalige overheidsgebouwen uit cultuurhistorisch oogpunt waardevol zijn. Denk aan het voormalige Paleis van Justitie aan de Prinsengracht in Amsterdam, of aan de negentiende-eeuwse gevangenissen die buiten gebruik worden gesteld.

Zorgplicht

Het afstoten van rijksvastgoed is onontkoombaar. Volgens een recente schatting gaat het in de periode tot 2020 om circa vijfhonderd objecten met een totaal vloeroppervlak van 2,7 miljoen vierkante meter. Mijn pleidooi is om dat op een weloverwogen manier te laten gebeuren. Het domste wat de overheid kan doen, is de vrijgekomen terreinen en gebouwen simpelweg over de schutting te gooien en het aan de vrije onroerendgoedmarkt over te laten wat het opbrengt. Eerste en misschien wel belangrijkste argument voor een prudente en weldoordachte aanpak is de zorgplicht die de overheid mijns inziens heeft. Al die overheidsgebouwen zijn ooit met publiek geld gefinancierd. Dat geeft het Rijk de morele verplichting om bij het afstoten en herbestemmen het publieke belang zwaar te laten wegen.

Dat belang is onder meer in het geding omdat de toekomst van voormalige overheidsgebouwen haar weerslag heeft op de ruimtelijke structuur en de kwaliteit van de publieke ruimte. Dat zou op z’n minst een reden moeten zijn om met de betrokken gemeenten in overleg te treden over het betreffende vastgoedobject. Zo heb ik intensief contact gehad met de gemeente Delft over een nieuwe bestemming voor het historische Armamentarium, dat begin 2013 leeg kwam te staan na het vertrek van het Legermuseum.

Er zijn meer redenen aan te voeren om rijksvastgoed op een behoedzame manier van de hand te doen. We moeten voorkomen dat een markt die toch al uiterst slap is nog verder onder druk komt te staan door een extra snelle toename van het aanbod. Dat is slecht voor marktpartijen, die toch al zo’n moeite hebben om onroerend goed verkocht te krijgen. En het is slecht voor het Rijk zelf, dat bij haastig verkopen een gerede kans loopt genoegen te moeten nemen met een veel lagere opbrengst. In een essay dat vastgoedexpert Rudy Stroink op verzoek van het College van Rijksadviseurs heeft geschreven, staan hierover – en over veel andere aspecten van het afstoten van rijksvastgoed – behartigenswaardige dingen: ‘Het nú verkopen van een omvangrijk areaal aan gebouwen zou de vastgoedmarkt in Nederland wel eens zo ver uit balans kunnen brengen dat een geaccelereerde waardedaling plaatsvindt, ook voor vastgoed-eigenaren in de private sector, zoals particulieren, pensioenfondsen, institutionele beleggers en ondernemingen. De overheden zijn belangrijke spelers op de vastgoedmarkt. Van hen mag verwacht worden dat zij zich bewust zijn van de consequenties van hun handelen, dat mag je eisen van alle grote aanbieders op de markt.’[1]

Geduld

We moeten het afstoten van overbodig vastgoed niet alleen als een probleem zien. Er dienen zich tegelijk kansen aan om iets goeds tot stand te brengen. Strategische plekken in de stad kunnen door nieuwe functies worden geactiveerd. Ik noemde al de voormalige ministeries van Justitie en Binnenlandse Zaken; een deel biedt binnenkort onderdak aan woningen en een dependance van de Leidse universiteit. Zulke gemengde functies komen het Haagse centrum ten goede. Ook elders kan voormalig rijksvastgoed nieuwe bestemmingen krijgen die de omgeving een flinke impuls geven.

Een definitieve bestemming kan lang niet altijd van het ene op het andere ogenblik worden gerealiseerd. Zo zal het onder de huidige economische omstandigheden vaak lastig zijn om op korte termijn een investeerder te vinden. Het Rijk zal dus geduld moeten opbrengen. Gelukkig hoeven we het vastgoed in de tussenliggende tijd niet ongebruikt aan zijn lot over te laten. Een van de inzichten van de Nieuwe Bouwcultuur is dat plekken en gebouwen door een tijdelijke invulling actief aan het stadsleven kunnen blijven bijdragen. Ik heb al vaker gezien dat zulke tijdelijke functies zich zelfs kunnen ontwikkelen tot brandpunten van creatieve activiteiten die soms in staat zijn hele gebieden weer tot leven te wekken. En wat te denken van het tijdelijk bestemmen van een gebouw voor gestapelde *stadslandbouw*? Een eerste verkenning van het project 'indoor farming', van het atelier Rijksbouwmeester samen met marktpartijen, biedt uitzicht op vervolgstappen.

Omdat rijksgebouwen zich wat hun aard en ligging betreft vaak positief onderscheiden van het doorsnee kantoor- en bedrijfsgebouw, is het toekomstperspectief op langere termijn relatief gunstig. Minder vaak zal de optie van slopen in beeld komen. Toch moet sloop niet bij voorbaat worden uitgesloten. Onder de rijksgebouwen die worden afgestoten, zal voor een aantal de nuchtere conclusie luiden dat ze het beste kunnen worden afgebroken. Bij zulke beslissingen moeten we álle relevante factoren in overweging nemen. Het Rijksvastgoedbedrijf maakt hierbij gebruik van de zogeheten ABC-scan. Wat zijn de kansen van de locatie? In hoeverre is een gebouw bouwkundig gezien geschikt te maken voor een nieuwe bestemming? Zijn er cultuurhistorische waarden in het geding? Overigens kan het slopen van een gebouw best gunstig uitpakken. Het maakt de weg vrij voor stedelijke vernieuwing of voor het uitbreiden en aantrekkelijker maken van de openbare ruimte op plekken die dat nodig hebben. Ten slotte kan het selectief slopen van gebouwen een bescheiden bijdrage leveren aan het terugdringen van het overaanbod aan kantoorruimte.

Ontwerpend onderzoek

Al met al ben ik niet somber over de noodzaak om rijksvastgoed af te stoten. Als het maar weloverwogen en met de nodige creativiteit gebeurt, zorgt het voor nieuwe perspectieven voor herbestemming en transformatie. Zo hebben mijn atelier en ik voor het huidige gebouw van het ministerie van Buitenlandse Zaken mogelijkheden laten zien voor andere vormen van gebruik. Ontwerp en het ontwerpend onderzoek zijn bij zulke verkenningen onmisbaar én inspirerend. Mijn collega's van het College van Rijksadviseurs en ik staan klaar om hieraan vol enthousiasme onze bijdrage te leveren.

1 Rudy Stroink, 'De gevolgen van de verkoop van een grote portefeuille overheidsgebouwen en de argumenten voor een andere aanpak. Een analyse en tien aanbevelingen op verzoek van het College van Rijksadviseurs', Den Haag, 24 juni 2014, *www.collegevanrijksadviseurs.nl/fileadmin/user_upload/Symposium%20Diversiteit%20van%20de%20Leegstand_CRA_essay%20Rudy%20Stroink.pdf.*

Nieuwe kansen in een veranderend veld *Team Nederlandwordtanders*

De sector van het bouwen is volop in beweging. Volgens Team Nederlandwordtanders staan wij aan het begin van een nieuwe bouwcultuur. Dat wordt zichtbaar in opgaven, werkwijzen, verdienmodellen, technologieën en samenwerkingsverbanden. Prangende vraagstukken op het gebied van onder meer zorg, water, energie, voedsel, mobiliteit, overproductie, afval en grondstoffen dagen ons uit om met bestendige oplossingen te komen. Daarin moeten ruimtelijke, financiële, ecologische en sociale componenten worden verbonden. Dit vergt een andere houding van alle spelers en het brengt andere ontwerpen en nieuwe typen opdrachtgeverschap met zich mee.
Waar velen gefocust zijn op het vastlopen van de bouwproductie, kijkt Nederlandwordtanders een stap verder. Te midden van alle veranderende omstandigheden en opgaven zien we mogelijkheden en kansen om de sector van binnenuit te vernieuwen. Dat biedt een tot nu toe ongekend perspectief.

Over Nederlandwordtanders

Na een oproep uit de ontwerpwereld in 2013 gaf Rijksbouwmeester Frits van Dongen een vervolg aan het initiatief Nederlandwordtanders, dat zijn voorgangster Liesbeth van der Pol in 2009 in het leven had geroepen. Van der Pol gaf jonge werkzoekende ontwerpers in een reeks onderzoekslabs de kans om binnen de veranderende context actuele ruimtelijke vraagstukken te onderzoeken. Door de hoge productiesnelheid was dat in de jaren daarvoor nauwelijks aan bod gekomen. Inmiddels is Nederlandwordtanders uitgegroeid tot een vooruitstrevend platform met ruimtelijke vernieuwers en voorbeeldstellende projecten. Nederlandwordtanders brengt deze vernieuwende projecten in kaart. Zo wordt kennis uitgewisseld en kunnen succesvolle projecten worden versterkt en breder worden ingezet. Nederlandwordtanders zoekt naar de pijlers van de nieuwe bouwcultuur en geeft een impuls aan een nieuwe vaart in de ruimtelijke sector.

2008

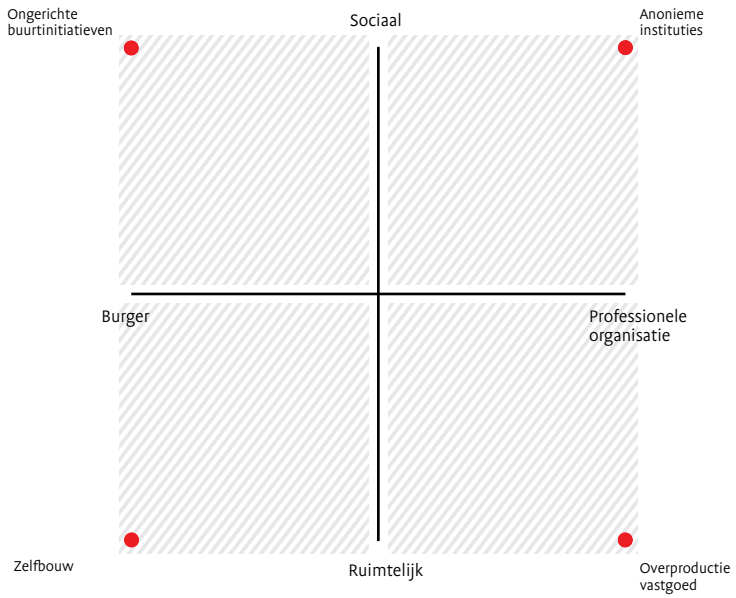

2014

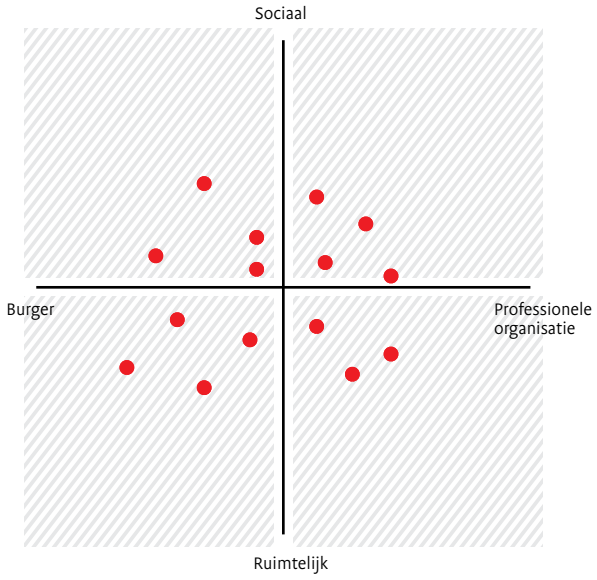

Het assenkruis

Om zicht te krijgen op deze nieuwe werkelijkheid heeft Team Nederlandwordtanders een denkraam gemaakt. In een assenkruis loopt een horizontale lijn met aan de ene kant de burger die zelf initiatieven neemt, en aan het andere uiteinde de professionals. De verticale as loopt van sociaal gerichte initiatieven naar puur ruimtelijk gedefinieerde opgaven. Aan de hand van dit assenkruis kunnen we projecten en activiteiten een plaats geven in een van de kwadranten.

In het eerste kwadrant (sociaal en professioneel) vinden we de grootschalige instituties, bijvoorbeeld op het terrein van de zorg, onderwijs, water en energie. In het tweede kwadrant (ruimtelijk en professioneel) treffen we onder meer de productie van commercieel vastgoed aan. Kleinschalige zelfbouw vindt een plaats in het derde kwadrant (ruimtelijk en burger). Het vierde kwadrant (sociaal en burger) bevat onder meer buurtinitiatieven.

Het eerste assenkruis laat de 'oude' situatie zien – de stand van zaken in 2008. Daarin tekent zich af dat het in alle kwadranten vastloopt: bij het commercieel vastgoed is steeds meer sprake van overproductie, buurtinitiatieven leiden nog maar moeizaam tot concrete projecten en de grootschalige instituties worden steeds anoniemer. Daaronder staat hetzelfde assenkruis afgebeeld, maar dan anno 2014. In vergelijking met 2008 heeft een onmiskenbare beweging in de richting van het midden van het assenkruis plaatsgevonden. Dat is goed nieuws.

De uitersten (de burger en de professional, ruimtelijke en sociale componenten) sluiten elkaar niet langer uit, maar zijn naar elkaar toe gekropen om onderlinge verbindingen aan te gaan, met als uitkomst nieuwe werkwijzen en oplossingen. Nederlandwordtanders zet zich ervoor in dat deze ontwikkeling de komende jaren doorzet, zodat over circa vijf jaar integraliteit en bestendigheid *business as usual* zijn geworden.

Ongekende innovatie

Voor opdrachtgevers betekent de beweging naar het midden van het assenkruis dat zich tal van nieuwe mogelijkheden voordoen. Economisch, maatschappelijk en uit een oogpunt van duurzaamheid zijn het vernieuwingen waarvan de waarde niet valt te onderschatten. Het gaat onder meer over de professionalisering van burgerinitiatieven, minder anonieme instituties, herbestemming van leegstaand vastgoed en de digitalisering, die een *customized*, meer gerichte productie van bouwmaterialen mogelijk maakt. Met deze herpositionering kunnen de ruimtelijke disciplines opnieuw hun waardevolle kracht inzetten. Vraagstukken op het gebied van onder meer herbestemming, energie, waterhuishouding, grondstoffen, voedsel, mobiliteit, zorg en nieuwe samenlevingsvormen leiden tot nieuwe antwoorden en werkwijzen.

Door dit alles ontstaan businessmodellen die economisch duurzaam zijn en ecologische winst opleveren. Het doelbewust vormgeven van het proces en het ontwerpen van nieuwe producten spelen hierin een cruciale rol. Daarbij biedt het toepassen van informatietechnologie – van sociale media tot geavanceerde energie- en productietechnieken, zoals 3D-printing en *biobased* materialen – perspectieven. Als het lukt macht aan kracht te koppelen, macro aan micro en formeel aan informeel, dan kan het veranderende maatschappelijke veld juist de basis zijn voor een ongekende economische, maatschappelijke en duurzame innovatie.

Professioneel burgercollectief

In de hoek van de burgerinitiatieven is sprake van professionalisering en tijdwinst. Door lokale kennis en wensen vroegtijdig te betrekken in nieuwe wijkontwikkelingen en door lokaal ondernemerschap aan te jagen, en daarmee de lokale economie en investeringsvermogen vrij te spelen, ontstaat een weerbaarder buurt.

Ithaka

Ontwikkelaar Edwin Oostmeijer vormde samen met bouwer en projectontwikkelaar Van Bekkum Groep een gelegenheidscollectief voor het project Ithaka in Almere. Beiden geloofden dat ze in deze tijd alleen met een uitgesproken kwaliteit iets specifieks konden bouwen. Door een klankbordgroep van bewoners vanaf het begin bij het plan te betrekken, is het daadwerkelijk tot een andere invulling gekomen: 136 bijzondere woningen, twaalf ateliers en horeca rondom een gemeenschappelijk park van een hectare, met een biologische zwemvijver. (*www.nederlandwordtanders.nl/projecten/ithaka*)

Versnelling en schaalvergroting in de zelfbouw

Zelfbouw krijgt de komende jaren te maken met een enorme versnelling en opschaling. Dit is het gevolg van het gebruik van nieuwe digitale productietechnieken, zoals cnc-machines (computergestuurde freestechnieken) en 3D-printing. Hiermee wordt het eenvoudiger zelf dingen te maken en is het niet langer nodig seriematig te produceren. Het ontwerp speelt in de schaalvergroting een cruciale rol. Individuele keuze en ontwerpsamenstelling kunnen worden gesystematiseerd, en daardoor toegankelijk worden gemaakt voor een grote groep.

Citizen M

Samen met de ondernemende investeerder Rattan Chadha en initiatiefnemer Hans Meyer ontwikkelde Concrete het concept voor een betere hotelervaring voor minder geld. Compacte, slim ingerichte, geprefabriceerde units met een grote ruimtelijke beleving reduceren de kamerprijs voor de *mobile citizens* van deze wereld. De kamers zijn overal ter wereld gelijk, maar worden na elk hotel verbeterd en vernieuwd. Ze zijn gestapeld boven op een dynamische living room, die steeds in aansluiting met de lokale omgeving en op toplocaties ontworpen wordt. (*www.nederlandwordtanders.nl/projecten/citizenm-*)

Macro-vraagstukken en micro-belangen

Bij de sociale vraagstukken en instituties, zoals zorg, energie, voedsel en scholen, signaleren we een schaalverkleining. Hier zien we een samenwerking van institutionele partijen – de traditionele leveranciers – met burgercollectieven die traditioneel de consumenten waren. Door er meerdere kleine en grote partijen bij te betrekken, wordt de organisatie pluriformer en persoonlijker en kunnen macro-vraagstukken gekoppeld worden aan micro-belangen en -verantwoordelijkheden. Nieuwe technologie speelt hierbij, net als in de andere kwadranten, een belangrijke rol.

Endesa Paviljoen

De grootste elektriciteitsmaatschappij van Spanje, Endesa, gaf Rodrigo Rubio de opdracht voor het ontwerp van het Endesa Paviljoen in Barcelona. Het is het prototype voor een gebouw met een zo efficiënt mogelijke energiegenererende, stapelbare en zelf (digitaal) te produceren gevel. De gevel kreeg zijn typische vorm, die uniek is voor deze locatie, door het principe *form follows energy* – op basis van zonlicht, zonwering, isolatie, ventilatie, lichtinval, uitzicht et cetera. De opdrachtgever laat zien wat energie-innovatie kan inhouden en opent het perspectief van een nieuw esthetisch beeld. (*www.nederlandwordtanders.nl/projecten/form-follows-energy*)

Meer eigen vermogen inbrengen

In het kwadrant waar tot voor kort een overproductie van vastgoed dreigde, is het van belang dat men niet langer alleen op snelle financiële winst gericht is en dat sociale en ecologische aspecten worden meegenomen in de businessmodellen. De tijd dat uitsluitend vreemd vermogen wordt aangetrokken is voorbij. Meer eigen vermogen genereert meer eigen risico, maar ook meer zeggenschap. Zo komen de tijd- en rentedruk in een ander perspectief te staan. Het succes van het project is afhankelijk van de (*communities* van) gebruikers. Het ontwikkelen en ontwerpen gebeurt in de loop van de tijd, gefaseerd en/of organisch.

Hortus botanicus Nijmegen

Triple E is een bedrijf dat landschappelijke waarde in economische termen vat en op die manier de exploitatie van ooit opgegeven initiatieven, zoals de Nijmeegse hortus botanicus, het Wilderniscafé in Millingen en De Kleine Aarde in Boxtel, opnieuw mogelijk maakt. Triple E ontwikkelde hieruit het concept 'kathedraal economie': een manier om zonder vreemd vermogen duurzaam gebruik van deze plekken mogelijk te maken en tegelijkertijd duurzame werkgelegenheid te creëren. (www.nederlandwordtanders.nl/projecten/de-kathedraal-economie/)

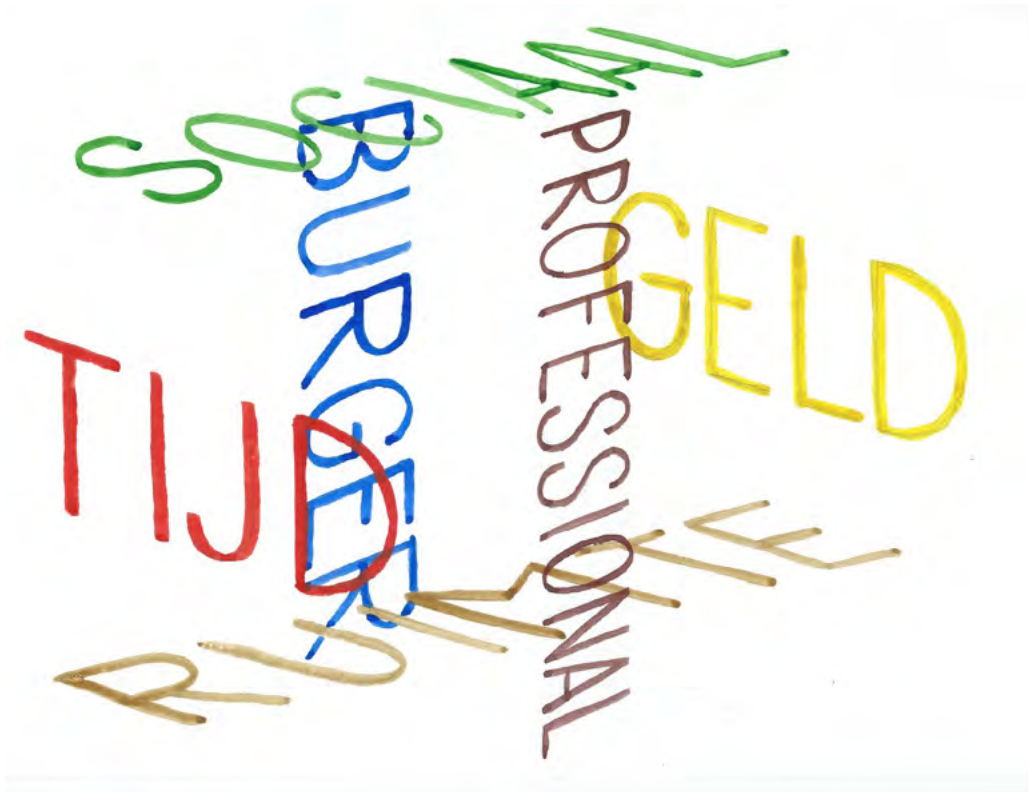

Goede praktijkvoorbeelden

Dit is de theorie, maar er zijn ook al goede praktijkvoorbeelden. De almaar groeiende verzameling projecten en professionals op *www.nederlandwordtanders.nl* laat zien dat de nieuwe opgaven tot nieuwe oplossingen leiden en dat professionals aan die opgaven een nieuwe inhoud geven. Opdrachtgevers, ontwerpers, ontwikkelaars, adviseurs en bouwers bewijzen hun maatschappelijke waarde door een open houding, een groot besef van verantwoordelijkheid en een brede taakopvatting. Door de veelheid aan projecten op de site kunnen we langzamerhand een aantal lijnen onderscheiden. Het is een momentopname, maar inmiddels staat wel vast dat het veranderende veld en de grote dynamiek vereisen dat de ruimtelijke discipline haar verhouding tot dit speelveld opnieuw bepaalt. Wat zijn de kernwaarden, welke aanvullende competenties zijn er nodig en welke nieuwe processen en producten levert dat op?

Een derde dimensie

De praktijkvoorbeelden maken duidelijk dat de ruimtelijke sector volop in beweging is. Ook binnen Nederlandwordtanders ontwikkelt het denken zich snel. Want wie zijn nu de professionals, en wie zijn de burgers? Een van de oorzaken van het vastlopen van de uithoeken van het assenkruis is de rol die geld speelt in de huidige samenleving. Er is een scherp onderscheid tussen de ‘professional’ die geld verdient door er zijn tijd in te stoppen, en de burger die feitelijk alleen wordt gezien als consument. Maar wat gebeurt er nu als winstmaximalisatie uit het rechterdeel en ‘het praten en zelf doen’ uit de linkerzijde opschuiven naar het midden?

In ons tweedimensionale denkmodel vallen de burger en de professional nog samen met respectievelijk vrije tijd en geld (inkomen). Maar inmiddels rijst de vraag of de vanzelfsprekende koppeling tussen arbeid en inkomsten nog wel op haar plaats is.

Wat gebeurt er als burgers structureel worden betrokken bij de totstandkoming en uitvoering van projecten? Bijvoorbeeld als die burgers zorgen voor het beheer van de openbare ruimte, of het runnen van de bar in een herontwikkelingsproject? Hoe liggen dan de verhoudingen tussen professional en burger en wat is de relatie met tijd en geld?

Als we geld en tijd los zien van burgerschap en professionaliteit, dan schept dat de ruimte om de burger anders te definiëren dan uitsluitend als een consument. En om zinvolle arbeid dan niet langer uitsluitend in termen van financieel rendement te zien. Het zijn vragen die het waard zijn om nog eens goed over na te denken en die weer tot nieuwe, verrassende inzichten kunnen leiden. En wellicht een derde dimensie kunnen vormen in het assenkruis.

Team Nederlandwordtanders bestaat uit: Carolien Ligtenberg (Bureau ZWIRT), Else Serindou-Wissink (Else.com), Rutger Oolbekkink en Guido Wallagh (Inbo), in samenwerking met Gijs Frieling en Nicoline Kok (atelier Rijksbouwmeester).

Architectuur van de herintredende overheid
Wouter Vanstiphout

De Gouden Piramide, de Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap, is een interessante competitie. Niet alleen vanwege de kandidaten die ervoor in aanmerking komen, maar ook vanwege die ene opdrachtgever die niet mag meedoen: het Rijk zelf. De meer dan tien prijsvragen en de daarbij behorende boeken sinds de Gouden Piramide in 2003 van start ging, vormen het bewijsmateriaal voor de verwachting dat een Mooi Nederland wordt gerealiseerd door allerlei partijen, groot en klein, commercieel en ideëel – maar niet door het Rijk. Hierin herkennen we uiteraard de mantra's van de terugtredende overheid, de decentralisatie, de zelfredzame burger, de marktwerking en, meer recentelijk, de participatiesamenleving. Want wie door de boeken van de Gouden Piramide bladert en de tientallen projecten in ogenschouw neemt die niet door de Rijksoverheid zijn gerealiseerd, valt het op dat het hier merendeels niet gaat om projecten die private belangen vertegenwoordigen. Integendeel. We zien verpleeghuizen en sportpaleizen, sociale woningbouw en openbare ruimte, begraafplaatsen en gedetineerdenopvang. Tussen de opdrachtgevers zien we gemeenten, woningbouwcorporaties en projectontwikkelaars, maar ook milieubeschermende stichtingen, kunstverenigingen en hoogheemraadschappen. De boodschap is dat juist voor die dingen die de collectieve waarden en voorzieningen van ons land vormen, het Rijk zelf helemaal niet nodig lijkt te zijn. Nederland wordt bottom-up gebouwd en getransformeerd.

Afscheid van de sturende overheid

Met andere woorden, Nederland wordt gemaakt door 'de maatschappij', die daarbij met een welwillend oog wordt gadegeslagen en af en toe met een kleine subsidie beleidsmatig wordt vooruitgeholpen door de Rijksoverheid. Het doet denken aan toen premier Margaret Thatcher in 1980 het monumentale Milton Keynes Town Centre opende, het meesterwerk in het hart van deze *new town* ten noorden van Londen. Thatcher zei: 'Isn't it wonderful what the private sector can do?' In feite was Milton Keynes het hoogtepunt van 'what the *public* sector could do': op het gebied van stedenbouw, architectuur, planning, het organiseren van geldstromen, het creëren van draagvlak bij tientallen dorpen en boeren, het bij elkaar brengen van werkgelegenheid, universiteiten, het aanleggen van infrastructuur en het investeren in nieuwe woonwijken – alles om binnen enkele jaren een new town van 200 duizend mensen te realiseren op het platteland van Buckinghamshire. Thatcher sprak uiteraard niet uit onwetendheid; ze sprak een profetische grafrede uit over precies die publieke sector die Milton Keynes had kunnen realiseren, maar die zij nu door een hele reeks maatregelen zou decimeren, totdat voor het uitvoeren van grote projecten alleen nog een *private sector* zou overblijven. Uiteraard gaat de vergelijking gedeeltelijk mank. De agressiviteit waarmee Thatcher de structuren afbrak, kennen we hier niet. Bovendien gaat het in Nederland niet in eerste instantie om een shift van publiek naar privaat, maar van nationaal naar lokaal, en van het Rijk naar 'de maatschappij'. Toch is er een overeenkomst in de wijze waarop afscheid wordt genomen van een systeem en van een periode waarin het Rijk een veel sterkere en sturender rol speelde. Daarmee is aan een rijksprijs voor projecten die impliciet de rol van het Rijk relativeren een duidelijke politieke boodschap verbonden. De Gouden Piramide is een mooi voorbeeld van hoe de moderne Rijksoverheid zich manifesteert: niet als planner of maker, maar als een enthousiaste toeschouwer langs de zijlijn, soms als coach, en heel soms ook als sponsor.

Achter de welwillende glimlach van de Rijksoverheid die de Gouden Piramide uitstraalt, gaat een worsteling schuil van diezelfde overheid om haar positie te herdefiniëren. In Nederland vinden we niet de unilaterale tactiek van de verschroeide aarde terug die Thatcher in de jaren tachtig in praktijk bracht – waarbij ze de overheid razendsnel terugtrok uit bijna alle gelederen van de maatschappij – maar een veel complexer proces van duwen en trekken en geven en nemen. Het gevolg is een drastisch veranderd Nederland. Een Nederland ook waarvan de contouren, laat staan de invulling, nog zeer moeilijk te voorspellen zijn.

Woningcorporaties

Een van de genomineerde projecten voor de Gouden Piramide van 2014 is de Superkubus in Rotterdam. De grootste van de kubussen van architect Piet Blom waarmee de Blaak is overbouwd, is door woningcorporatie Woonbron verbouwd tot een opvang voor ex-gedetineerden. Dit project is al jaren geleden voorbereid en er zijn hevige conflicten met de omwonenden aan voorafgegaan. Het project stamt uit de hoogtijdagen van Woonbron, toen de *SS Rotterdam* nog een project van deze woningcorporatie was waar de gemeente Rotterdam en allerlei publieke en semipublieke instanties enorme verwachtingen en warme gevoelens bij hadden. De directeur van Woonbron, Martien Kromwijk, werd gezien als een van de visionaire sociale bouwers. De Superkubus is slechts een van de projecten waarmee hij voor de gemeente de kooltjes uit het vuur haalde; hij realiseerde ook de gedwongen opvang in de herstructureringswijk Hoogvliet voor ex-heroïneprostituees van de Keileweg. De nominatie van de Superkubus is een bitterzoete maar late triomf voor een inmiddels failliet arrangement tussen gemeenten en woningcorporaties, waarbij de corporaties hun aanzienlijke middelen en slagkracht konden inzetten voor doelen die daarvoor tot het domein van de overheid behoorden. Al is het project nog maar kort geleden opgeleverd, het is een relict uit een voorbije tijd, toen het bereik van de woningcorporatie nog onbegrensd was, evenals de hoeveelheid taken die een gemeente aan deze 'zelfstandige bestuursorganen' wilde en kon overdragen. Inmiddels heeft de *SS Rotterdam* bijna tot de ondergang van Woonbron geleid, is Martien Kromwijk opgestapt en moest hij verschijnen voor de parlementaire enquêtecommissie Woningcorporaties, en zijn er talloze andere schandalen geweest die voortkwamen uit de grenzeloosheid van de taakopvatting van deze instanties, die oorspronkelijk door de overheid werden gecontroleerd. Inmiddels heeft minister Blok met enkele ferme pennenstreken de corporaties weer helemaal teruggedwongen in de nauwste interpretatie van hun oorspronkelijke taak.

Terwijl de Rijksoverheid aan de ene kant lokale, semipublieke en private partijen prikkelt om klassieke taken van het Rijk over te nemen, als onderdeel van het decentralisatie- en participatiebeleid, zien we tegelijk een beweging in de omgekeerde richting: het drastisch beperken van de bewegingsvrijheid van sommige van deze partijen en een overheid die de controle weer naar zich toe trekt. Deze 'recentralisatie' is in feite een reactie op de excessen als gevolg van de vorige golf van privatiseringen en verzelfstandigingen uit de jaren negentig. Na een periode waarin woningcorporaties scholen en universiteiten bouwden, de zorg voor de openbare ruimte van hele wijken op zich namen en culturele gebouwen realiseerden (betaald uit de opbrengsten van commerciële projecten, maar ook uit de leningen die ze

kregen op basis van hun enorme woningenbestand), staan veel gemeenten er weer alleen voor. Dit gebeurt in een periode waarin de geldmachines van de gemeenten zelf, die draaiden op het speculeren met immer stijgende grondwaarden, ook tot stilstand zijn gekomen. Dit betekent dat twee partijen die een belangrijk deel van de projecten hebben gerealiseerd die voor de Gouden Piramide in aanmerking komen, in de toekomst misschien niet meer zullen voorkomen op de lijst van genomineerden. Dit is voor een deel te wijten aan de economische neergang en het crashen van het vermeende perpetuum mobile van grondwaarden, waar veel gemeenten en corporaties hun projecten mee betaalden, maar zeker ook aan het beleid van het Rijk om de corporaties te beperken in hun bewegingsvrijheid buiten het onmiddellijke terrein van de volkshuisvesting.

'Recentralisatie'

De 'recentralisatie' geldt niet alleen voor de volkshuisvesting, maar ook voor bijvoorbeeld de spoorwegen. In een periode van vijftien jaar werd de NS enerzijds verzelfstandigd en opgesplitst en werd ze door achtereenvolgende kabinetten beschouwd als een commerciële onderneming (met de staat als enige aandeelhouder); anderzijds werden en worden de spoorwegen door publiek, media en de Tweede Kamer als een zaak van publiek belang behandeld. De chronische vertragingen, de exorbitante beloningen van de directie, de vele mislukte projecten en de doorgaande ruzies en miscommunicatie binnen deze ernstig autistische familie van bedrijven – het was steeds weer aanleiding om de verantwoordelijke minister of staatssecretaris naar de Tweede Kamer te halen. Terwijl in 2011 minister De Jager het half miljoen salaris voor CEO Bert Meerstadt van NS nog verdedigde met de stelling dat het met het publieke belang van NS wel meeviel, en dat hij niet kon ingrijpen in het loonbeleid van een zelfstandig bedrijf, waait er nu een heel andere wind. Het publieke belang en de controle door de overheid staan weer centraal. Met de Lange Termijn Spooragenda die het ministerie van Infrastructuur en Milieu min of meer voor NS en ProRail heeft opgesteld, heeft het Rijk expliciet de touwen weer in handen en zijn de twee bedrijven teruggebracht tot een uitvoeringsorganisatie van overheidsbeleid. Daarmee probeert het huidige kabinet, nu definitief, greep te krijgen op het openbaar vervoer – een uiterst belangrijk instrument voor de inrichting en het sturen van ons land, waarvan we eerder verwachtten dat 'de markt' het veel beter zou kunnen.

De terugkeer van het Rijk zal niet tot deze twee dossiers beperkt blijven. Ook in sectoren als de voedselveiligheid en de gezondheidszorg heeft de zelfregulering van het toezicht tot excessen en zelfs gevaarlijke situaties geleid, en moet de Rijksoverheid nu hals over kop terrein terugwinnen. Zo heeft minister Schippers van Volksgezondheid na een alarmerend rapport van de Onderzoeksraad voor de Veiligheid over vleesfraude besloten om de controle op vlees weer helemaal zelf uit te voeren.[1] Iets soortgelijks staat wellicht te gebeuren met de Nederlandse Zorgautoriteit, die steeds verder uit het zicht van de overheid is geraakt en die een groot deel van haar 'autoriteit' is kwijtgeraakt door een reeks onthullingen over gunsten die de directie aannam van door haar gecontroleerde bedrijven. Ook hier zal de politiek het heft weer in handen moeten nemen, in weerwil van de mantra's van efficiency, bedrijfsmatig werken en een kleinere overheid die de NZa de ruimte gaven om van het rechte pad af te wijken.

Schizofrenie

Er doemt een beeld op van een Rijksoverheid die in twee richtingen wordt getrokken, of liever: die het land twee kanten tegelijk op stuurt. Enerzijds probeert het Rijk zichzelf nog steeds te

verkleinen en blijft het op zoek naar taken en verantwoordelijkheden die het naar de markt, naar de maatschappij of naar lagere overheden kan doorschuiven. Anderzijds zien we hoe het Rijk, telkens weer 'verrast' door excessen die voortkomen uit decennia van deregulering en privatisering, gedwongen wordt om zijn autoriteit en macht weer te doen gelden in dominante sectoren van de inrichting van ons land. Deze ambiguïteit, of zelfs schizofrenie, bepaalt voor een belangrijk deel de context waarin het ontwerp van Nederland plaatsvindt en zal plaatsvinden.

Anders geformuleerd – of liever: anders *geframed* – is er wellicht helemaal geen sprake van een tegenstrijdigheid als de Rijksoverheid decentralisatie bepleit en de participatiesamenleving ondersteunt, en tegelijk macht en controle recentraliseert. Burgers en ondernemers willen steeds meer zelf bepalen op gebieden als de inrichting van de omgeving, de woning, de zorg, de energie, de sociale zekerheid en het voedsel. De geëmancipeerde burgers leggen zich niet meer simpelweg neer bij wat hun wordt aangeboden door de grote monopolisten, of het nu gaat om een semipublieke woningbouwvereniging, een commerciële projectontwikkelaar of planners van gemeente, provincie en Rijk. Vanuit het perspectief van de burger vormen overheid en (semi)markt – veel meer dan deze partijen zelf doorhebben – één blok van ondoorzichtige bureaucratie, achterkamertjes, graaigedrag en disfunctioneren. Als de overheid het heeft over 'de maatschappij', dan bedoelt ze zowel burgers als marktpartijen. Op hun beurt maken burgers die het over de overheid hebben geen onderscheid tussen uitvoeringsorganisaties van de overheid, zelfstandige bestuursorganen, semipublieke stichtingen en geprivatiseerde voormalige overheidsbedrijven.

Over de definitie van 'maatschappij' en 'overheid' bestaat tussen beide een conceptuele *mismatch*. Het oplossen van deze mismatch is een eerste voorwaarde voor een nieuwe synthese, een nieuwe richting voor de rol van het Rijk bij de inrichting en het ontwerp van Nederland. Misschien heeft de overheid met het terugveroveren van een beetje controle over belangrijke publieke sectoren wel een cruciale eerste stap gezet – of ze zich er nu van bewust is of niet. Het terug in hun hok duwen van de monopolisten op het gebied van bouwen, zorg en energie, is immers een taak die alleen de overheid kan uitvoeren en die absoluut noodzakelijk is voor de verdere ontwikkeling van een participatiesamenleving. Voor het realiseren van een decentraal, participerend Nederland is geen terugtredende overheid nodig, maar juist een overheid die *herintreedt*.

De Omgevingswet

Van het Rijk vergt dit een moeilijke omschakeling, een herdefinitie van veel van zijn waarden en gewoonten. Het zal in allereerste instantie betekenen dat het Rijk systematisch de kant van de burgers zal moeten kiezen, en niet die van het maatschappelijk middenveld of de institutionele partijen van weleer. Bij iedere opgave, van het afstoten van rijksvastgoed tot en met de woningmarkt, zal men moeten kijken naar de belangen en vooral naar de ideeën en ambities van de burgers zelf – voordat deals worden gesloten met de institutionele partners die dikwijls worden bestuurd en gecontroleerd door oud-politici.

Wellicht is dat nog meer een culturele dan een organisatorische opgave. Het betekent immers een breuk met decennia van gedrag, van *preferred partners* en van loodzware netwerken en labyrinten van conflicterende belangen. Het vergt bovendien het opladen van veel van de huidige wetgevingstrajecten met betekenissen en ambities die verder reiken dan die van doelmatigheid en transparantie. De Omgevingswet is daarvoor het meest voor de hand liggende vehikel. Het gaat hier immers om een grand projet op het gebied van ruimtelijke wetgeving

zoals we dat sinds de jaren zestig niet meer hebben gezien, terwijl het wordt beargumenteerd alsof het gaat om een uiterst bescheiden en puur functionele reparatie, zonder enige politieke lading. Tientallen wetten en algemene maatregelen van bestuur worden in één wet samengevoegd, met grote gevolgen voor de regeldruk op burgers en ondernemers en voor de takenpakketten van Rijk, provincies en gemeenten. Men vraagt voor een project straks niet langer een kapvergunning, een monumentenvergunning, een sloopvergunning, een bouwvergunning en nog meer aan, maar één omgevingsvergunning die alles dekt. Het wegnemen van regeldruk, het bevorderen van integraliteit, het decentraliseren en het de burger makkelijker maken, zijn de simpele argumenten voor deze wet.

Het gaat dus om één enkele wet waarin meer dan een eeuw aan ruimtelijke wetgeving wordt samengebracht, die rond de vorige eeuwwisseling begon met de Vestingwet en de Woningwet. Hoewel de nieuwe wet zich niet uitspreekt over het soort Nederland dat wordt nagestreefd, is ze de reïncarnatie van het generatie na generatie vormgeven van de Nederlandse maatschappij door middel van ruimtelijk beleid. Tot 2018 wordt de Omgevingswet stap voor stap ingevoerd en verder uitgewerkt. We zitten nu dus in de periode dat we de wet gaandeweg kunnen voorzien van betekenis, van beelden en van een theorie. Zodat ze over veertig jaar met hetzelfde ontzag zal worden besproken als de visionaire Tweede nota over de ruimtelijke ordening uit 1966.

Het interessante is dat dit retroactief opladen van een wet iets is wat collectief en bottom-up kan en moet gebeuren. Het opdrachtgeverschap en het ontwerp kunnen daarin een centrale rol spelen door iedere keer op een principiële manier projecten te realiseren (en deze vervolgens ook in het maatschappelijk debat te brengen) die laten zien wat burgers en lokale groeperingen zelf kunnen. Een project zoals het voor de Gouden Piramide genomineerde Ithaka in Almere, met een collectief van opdrachtgevers, bewijst dat we zonder de monopolisten en de leemlaag van gevestigde belangen kunnen. De wereld van bouwers en ontwerpers, maar vooral een avant-garde van pionierende geëmancipeerde burgers, kan van project tot project inhoud en betekenis geven aan wetgeving die dat nu nog ontbeert. Bovendien dwingen zij het Rijk expliciet te maken waar zijn echte loyaliteit ligt: bij het in stand houden van gevestigde belangen of bij het daadwerkelijk emanciperen van de Nederlandse maatschappij.

Per definitie politiek

Een rijksprijs voor opdrachtgeverschap is daarvoor een geschikt podium. Hiermee kan van jaar tot jaar worden gemeten of het lukt om minder van de oude dinosaurussen te nomineren, en meer van de nieuwe collectieven en de nieuwe spelers. Eigenlijk moet de prijs ieder jaar weer een examen zijn voor het Rijk zelf: slaagt het erin met wetgeving, subsidies, maatregelen en beleid daadwerkelijk de 'participatiesamenleving te faciliteren', zoals het steevast wordt geformuleerd? Of laat de Rijksoverheid ons simpelweg over aan de zelfgecreëerde institutionele belangen?

Het is een ongerijmdheid dat in Nederland een visieloze en apolitieke ruimtelijke ordening en ontwerp zouden kunnen bestaan. Ontwerp en ruimtelijk beleid zijn per definitie politiek – of het nu een politiek is van privatisering, deregulering, participatie of decentralisatie. Dat deze politieke keuzes worden gepresenteerd als onvermijdelijk of puur op doelmatigheid gericht, maakt ze niet minder politiek of inhoudelijk. De komende jaren wordt niet alleen de Omgevingswet uitgewerkt, maar worden ook de gevolgen zichtbaar van decentralisatie en participatiewetgeving op andere terreinen, van de decentralisatie van de jeugdzorg tot en met de recentralisatie van het spoor en het toezicht op de corporaties. Hortend en stotend bewegen we in de richting van een Nederland dat in veel dingen onherkenbaar anders zal zijn dan vijftien jaar geleden. Welke waarden we daarin zoeken, welke partijen we het initiatief geven, welke beelden we gerealiseerd willen zien en welke betekenissen we daaraan geven, zal onder meer blijken uit de jaarlijkse selectie van projecten die de Gouden Piramide de komende jaren zal tonen.

Wouter Vanstiphout is partner bij Crimson Architectural Historians en hoogleraar Ontwerp & Politiek aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft.

1 Maurice de Jong, 'Overheid gaat zelf vlees keuren', VMT 11 juni 2014, *www.vmt.nl/nieuws/vmt-nieuws/2014/overheid-gaat-zelf-vlees-keuren.242193.lynkx*.

Duurzaam bouwen – ja, en hoe nu verder?

Andy van den Dobbelsteen

Komend jaar vieren we het 25-jarig bestaan van de term 'duurzaam bouwen'. In de jaren negentig werd het nieuwe begrip vaak afgedaan als een modegril, een hype die wel zou overwaaien. Ik denk dat weinigen – mijzelf incluis – hadden verwacht dat duurzaam bouwen anno 2014 nog steeds de algemene term zou zijn voor het bouwen op een milieuvriendelijke, gezonde en toekomstbestendige wijze. Ik twijfelde zelfs over wat van duurzaam bouwen ook alweer de definitie was. Het laat zien hoe ingesleten het begrip is, want wie kan nog een definitie geven van een koelkast, van een boek, van gezondheid?

Het kan ook niet anders dan dat elke ontwerper, adviseur, bouwer, projectontwikkelaar (bestaat die nog?), opdrachtgever of investeerder in de gebouwde omgeving wel met duurzaam bouwen bezig moet zijn. Al is het maar om een pand op het niveau van de vereiste energieprestatie te krijgen. Meer nog dan dat is in de afgelopen tien jaar duidelijk geworden dat duurzaam bouwen voor degene die wat verkoopbaars of verhuurbaars wil overhouden vooral een verstandige keuze is. Op alle fronten.

De zonnestrijd

Het is grappig dat ik via een opgerekte deadline tijdens de Solar Decathlon 2014 zat opgescheept met de vraag waar het met het duurzaam bouwen heen moet. Mijn studententeam, met de prachtige naam Prêt-à-Loger, streed vriendschappelijk met negentien andere teams om wie de beste zonnewoning had ontworpen, geëngineerd en gebouwd. Dit alles vanuit de (terechte) gedachte dat we in de toekomst maar één betrouwbare energiebron hebben.

Prêt-à-Loger presenteerde in Versailles (naast de tuinen van Lodewijk de Veertiende, de Zonnekoning) het *Home with a skin*, een Hollands rijtjeshuis dat is gemodelleerd naar een echte woning in Honselersdijk en dat met technieken en ingrepen in de schil energieleverend[1] is gemaakt. Daarvoor hebben we een snede uit een rijtje huizen nagebouwd, inclusief de slimme ingrepen in het voorbeeldhuis, met onze kas (serre 2.0) als grootste blikvanger. Zonder de bewoners veel te hoeven lastigvallen ('klaar om te bewonen'), zetten de studenten een huid om het gebouw die de woning niet alleen energetisch verbetert, maar ook een enorme meerwaarde levert voor het wooncomfort en de toekomstwaarde. Wat mij betreft duurzaamheid ten top.

Eerlijk duurt het langst

Desondanks voerden we in Frankrijk een ongelijke strijd. We liepen voor de troepen uit; alle andere woningen waren vormen van nieuwbouw. Het dichtst bij kwamen de vijf plannen die een opbouw voorstelden: woningen op een bestaand stedelijk blok, maar nog steeds nieuwbouw. De strijd was ook ongelijk omdat wij eerlijk zijn. Eerlijk over de ware oriëntatie van de woning (zuidoost in plaats van pal zuid, waar alle andere plannen natuurlijk op gericht waren), eerlijk over de inrichting van de woning (die van normale bewoners is en dus geen fancy designmeubelen bevat) en eerlijk over de haalbaarheid (dienende engineering die betaalbaar is en zich voegt naar het bestaande).

Home with a skin

Door dit realisme scoorden we op bepaalde onderdelen niet zo hoog als wanneer we optimale condities als basis hadden genomen, zoals de uiteindelijke winnaar had gedaan. Maar met goud voor *sustainability*, goud voor *communication & social awareness*, zilver voor *energy efficiency*, zilver voor *construction management, health & safety* en een derde plek overall – op nog geen drie van de 1000 punten van de nummer één – hebben we laten zien dat ook niet-sexy, suboptimale, doodgewone rijtjeshuizen goed kunnen scoren. We hebben de wereld laten zien hoe gewone woningen kunnen worden getransformeerd tot duurzaam en 'nulenergie', terwijl het comfort en de leefkwaliteit omhooggaan.

Het Prêt-à-Logerhuis werd opnieuw opgebouwd op de universiteitscampus in Delft en werd op 25 augustus 2014 geopend door minister Blok voor Wonen en Rijksdienst. Het moet een demonstratie- en testobject worden. En het moet veel mensen en partijen verleiden, zodat het daadwerkelijk uitgerold zal worden als een van de energierenovatieprojecten. Geen van de andere inzendingen voor de Solar Decathlon heeft een dergelijke functie gekregen.

Relevantie

Waarom is dit project zo relevant? Ten eerste omdat het om een voorbeeld gaat voor in totaal 1,4 miljoen woningen in Nederland, plus vele miljoenen in Groot-Brittannië, Duitsland, België en Frankrijk. Ten tweede omdat het toont dat bij mijn jonge architecten en ingenieurs is doorgedrongen dat duurzaamheid niet meer wordt bereikt door nieuwe duurzame gebouwen toe te voegen, maar door aan te pakken wat er al is. Ten derde omdat dit nieuwe, idealistische realisme niet meer gaat om eenmalige spectaculaire projecten, maar om op het oog bescheiden, op de mens gerichte ontwikkelingen die hele levens veranderen. Woningbouw is decennialang niet sexy geweest onder partijen in de bouw – alleen utiliteitsbouw, vooral kantoren, was serieuze kost. Maar, dames en heren, daar ligt wel de grote markt.

Daarom denk ik dat het begrip duurzaam bouwen weliswaar is gebleven, maar dat de inhoud ervan inmiddels veel ambitieuzer zou moeten zijn. Het duurzaam bouwen van 1992 is niet gelijk aan het duurzaam bouwen van heden. En dat is maar goed ook. Vanuit energiezuinig en energie-efficiënt zijn we beland bij energieneutraal en nul op de meter. Milieuvriendelijk en ecologisch is momenteel *cradle to cradle* en circulair. De ambities liggen nu echt hoger, maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat er nog steeds weinig gebouwen zijn die zich volledig energieneutraal en circulair kunnen noemen. Het zijn incidentele projecten die te ver afstaan van het alledaagse. En het alledaagse bestaat al, want anders kan het niet alledaags zijn.

De gewone mens wil wél

Te vaak wordt gedacht dat de gemiddelde bewoner duurzaamheid niets kan schelen, maar dat is een groot misverstand. Hij heeft er doorgaans geen geld voor over, dat is wat anders. We merkten aan de veelal Franse bezoekers aan ons huis in Versailles dat ze enorm geïnteresseerd zijn, aanvankelijk nog vanuit nieuwsgierigheid ('hé, een typisch Nederlandse woning, da's maf'), maar nadat ze het verhaal van onze studenten hebben gehoord en door het gewone interieur naar de serre zijn gevoerd, zijn ze helemaal om: 'dit wil ik ook'.

Deze wens komt deels door het verhaal dat bekend is van het innovatieprogramma 'Energiesprong': dat de ingrepen gedaan kunnen worden bij gelijkblijvende totale vaste lasten (een iets hogere huur of hypotheek, maar geen energierekening meer), maar vooral vanwege de woningverbetering die we ermee bereiken. De serre aan de zuidoostzijde is niet alleen de basis van een slim klimaatontwerp; ze biedt ook een gesloten wintertuin, een herfst- en lentekamer en een open zomertuin, die de beleving van de woning enorm luxe maakt. Dat is de kern: duurzaamheid heeft alleen zin als het leven van de mensen erop vooruitgaat. Daarmee is het onderhanden nemen van de sociale woningbouw misschien wel het meest bevredigende werk dat gedaan kan worden.

Een paar sprongen verder

De aanpak van bestaande panden – en begrijp me niet verkeerd, het gaat mij niet alleen om woningbouw – is de nieuwe opgave; dat mag algemeen bekend worden verondersteld. Maar het lijkt me goed om een paar andere ontwikkelingen aan te stippen die het denken over duurzaam bouwen met een paar goede sprongen weer 25 jaar verder kunnen helpen. Ik richt me eerst op energie, want we willen naar een energieneutrale maatschappij, gebaseerd op vernieuwbare bronnen.

Hoe we het ook wenden of keren, het accent ligt momenteel op het (operationele) energiegebruik van gebouwen. Daar zijn de energieprestatienormen op gebaseerd, en daar is men dus aan gebonden. Vanuit de wetenschap wordt al een tijd gewerkt aan een beter begrip van de energie-inhoud van materialen, producten en gebouwen. Vroeger bestond de term energie-inhoud al wel, maar pas sinds het zijn Engelse vertaling heeft (*embodied energy*) schijnt het aan te spreken. De tijd is er ook rijp voor, want met het afnemende energiegebruik van panden wordt – dat is al verschillende keren uitgerekend – de energie die in de bouwmaterialen zit een grotere factor. Dit gaat om de kwestie: hoeveel isolatiemateriaal kan ik toepassen voordat de bespaarde energie in huis gelijk is aan de energie die nodig is voor de productie van de isolatie zelf? In de bouw moeten we daarom beter gaan nadenken over de soorten materialen die we toepassen, in relatie tot de hoeveelheid en de verwachte levensduur.

Nog een sprong verder houden we ons bezig met alle energieaspecten van ons leven. Hoe gedragen we ons en wat betekent dat voor het energiegebruik? Hoe verplaatsen we ons van A naar B? Wat is de energie-inhoud van alle producten en kleding die we kopen, wat is de energie-inhoud van ons voedsel? Je zou er moedeloos van worden, maar dit is wel essentieel: we kunnen ons blindelings richten op het minimaliseren van het energiegebruik van ons huis, maar we hoeven maar één keer naar Brazilië te vliegen om die besparing teniet te doen. Ik wil geen dominee spelen, maar zo liggen de feiten. Nog een: een veganistisch dieet is zeven keer zo energie-efficiënt als wat een gemiddelde vleeseter verwerkt. Ik ben helemaal voor vrije keuze, maar wees het u bewust.

De grote grondstoffencrisis

Met het laten meewegen van de energie-inhoud van materialen zijn we al bewuster bezig met een duurzamer gebruik van grondstoffen. Maar energie is natuurlijk niet de enige factor. De potentiële uitputting van die grondstoffen, inclusief schoon water, wordt een zeer invloedrijke factor in de economie van de komende decennia. Vanwege de enorme vraag naar elektronica en (accu)batterijen zullen bepaalde zeldzame aardmetalen – de naam zegt het al – nauwelijks nog verkrijgbaar zijn. China bezit 98 procent van de mijnen voor die metalen, dus wij kunnen alleen nog slim zijn door alles wat we al hebben volledig, maar dan ook volledig, te recyclen.

Onze stortplaatsen zijn onze rijke mijnen, evenals onze gebouwen, industrieën, wegen en producten die we met het huisvuil laten verbranden om er elektriciteit mee te produceren, met een *lousy* rendement van nog geen 16 procent. De boodschap voor het nieuwe duurzame

bouwen is duidelijk: gebruik enkel nog producten die passen binnen de circulaire economie. En voor wie het aandurft: pas eens alleen maar hergebruikte of gerecyclede producten toe, in plaats van het jaren-negentig-devies ‘zorg dat uw product kan worden hergebruikt’. Want dan mag een ander het na u oplossen.

En oh ja, klimaatverandering

Het lijkt wat weggezakt, maar klimaatverandering was ooit dé reden om energiebesparing in gang te zetten, en is nog steeds heel relevant. Er is echt wat aan de hand in de wereld, alleen merken wij daar in Nederland nog vrij weinig van. Mazzel dus. Het betekent niet dat we niets meer hoeven te doen. Over de transitie in ons energiegebruik maak ik me geen zorgen: die zal zich ook om andere redenen doorzetten. Maar wat velen nog niet beseffen is dat de klimaatverandering die al gaande is, het weer in de komende decennia meer zal beïnvloeden dan ooit in de tienduizend jaar van ons beschaafde menselijk bestaan. En dat in grofweg een eeuw tijd.

Wat houdt dit in? Het wordt warmer, met grotere extremen, en een afwisseling van uitzonderlijk veel neerslag en langduriger perioden van droogte. Een ander klimaat. Sommigen refereren aan plekken in Frankrijk, waar we als Nederlanders niet rouwig om zouden zijn, maar denk er dan wel de Nederlandse vochtigheid bij.

Gebouwen van nu zijn nog ontworpen en qua installaties geëquipeerd op een ander klimaat: kouder en stabieler in vochtigheid. Nieuwe gebouwen zouden gericht moeten zijn op het klimaat in 2050; de perioden waarvoor wij bouwen zijn immers weinig korter dan vijftig jaar. Met de energietransitieslag zal ook een aanpassing nodig zijn van de bestaande voorraad, als we willen dat die ook op termijn nog comfortabel is. Dat kan op vele, ook relatief eenvoudige, wijzen.

De verduurzamingsrevolutie

Hiermee ben ik terug bij de bestaande bouw die beter moet. In de komende twintig jaar zullen we met het huidige tempo niet meer dan 10 procent aan nieuwe woningen kunnen bouwen, en hopelijk zijn die zeer duurzaam. Dat betekent dat 90 procent van de huidige woningen er straks ook nog zal staan. Wie in de bouw dus enig gevoel voor verhoudingen heeft, gaat zich heel rap specialiseren in de renovatie en transformatie van de bestaande voorraad, want daar ligt 90 procent van de markt. Overigens ben ik niet dogmatisch vóór het koste wat kost behouden van oudbouw; te slechte objecten moeten we gewoon durven slopen. En dan de ruimte openlaten of er echt iets heel goeds voor terugzetten.

De revolutie die nodig is om de gebouwde omgeving energieneutraal, klimaatadaptief en circulair te maken, biedt enorme kansen voor de ontwikkel- en bouwwereld, mits die partijen zich een andere rol durven aanmeten. De tijd van megaprojecten en grootschalige vinexuitleg is voorbij, die bieden geen grote opdrachten meer. De nieuwe bouwer is een herontwikkelaar en een aanbieder in plaats van een aannemer. Het werk ligt (letterlijk) op straat, maar je zult creatief moeten zijn om dat zelf op te pikken.

Nieuwe financiële producten zijn daarbij onontbeerlijk: het oude economische systeem zal niet vanzelf de verduurzamingsrevolutie steunen. Financiële producten zoals *revolving funds* moeten het mogelijk maken om tegen gecontracteerde prestaties en dito terugbetaling investeringen te doen die gebouwen energetisch en klimaattechnisch verbeteren. Wij hebben geld zat: geen ander volk heeft zo veel geld in pensioenfondsen en op spaarrekeningen. Als we dat in plaats van in slecht renderende buitenlandse ondernemingen zouden investeren in het verbeteren van onze eigen woningvoorraad, dan hebben we niet alleen een hoger rendement, maar verbeteren we ook het leven van miljoenen huishoudens en worden we en passant ook nog een duurzame maatschappij.

Zo ziet u maar: u kunt veel meer betekenen voor de wereld dan u wellicht dacht.

Andy van den Dobbelsteen is hoogleraar Climate Design & Sustainability aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft.

1 Energieneutraal is niet goed genoeg. Het is statistisch bovendien vrijwel onmogelijk dat je in een jaar exact, op het wattuur af, evenveel hebt geproduceerd aan energie als je hebt gebruikt. Kortom, een huis is energieleverend of (in mindere mate bij duurzaam bouwen) energieonttrekkend.

Opdracht en ontwerp

De jurering
Olof Koekebakker

Het is op een donderdag in juni dat de jury voor de Gouden Piramide 2014 zich schaart rond een tafel in restaurant Merkelbach aan de Amsterdamse Middenweg. Kort daarvoor is het bezoek voltooid aan de laatste van de vijf genomineerde opdrachtgevers. Nu is het moment van het slotberaad aangebroken. Een voor een krijgen de juryleden het woord. Nadat iedereen zijn of haar eindoordeel heeft gegeven, komt de voorzitter – sneller dat bij vorige edities van de Gouden Piramide – tot een conclusie: we hebben een winnaar.

Anderhalve maand eerder kwam de jury voor het eerst bijeen. Dat gebeurde traditiegetrouw in de Bagagehal van Loods 6, het voormalige gebouw van de Koninklijke Nederlandsche Stoomboot Maatschappij (KNSM) aan de oever van het IJ. Het merendeel van de gesprekken zou zich afspelen voor de panelen van de 83 inzendingen, die in lange rijen langs de wanden waren opgesteld. Maar eerst namen de juryleden plaats rond een grote tafel om zich voor te bereiden op hun eerste taak: in twee opeenvolgende sessies de vijf nominaties vaststellen die gedurende de tweedaagse excursie in juni zouden worden bezocht.

Om te beginnen stelden de juryleden zich aan elkaar voor.

- *Eric Frijters* is architect en partner bij .FABRIC. Tevens is hij lector aan de gezamenlijke academies van bouwkunst.
- *Birgitte de Maar* is verantwoordelijk voor de afdeling Vastgoed van Woningstichting Rochdale. Eerder was zij onder meer directeur van het Utrechtse architectuurcentrum Aorta.
- *Marinke Steenhuis* is architectuurhistoricus en partner bij SteenhuisMeurs, een adviesbureau voor cultuurhistorische en transformatie-opgaven. Daarnaast is zij onder meer docent aan de masteropleiding landschapsarchitectuur van de Wageningen Universiteit en lid van het landelijke Herbestemmingsteam.
- *Paula Verhoeven* is directeur Stedelijke Inrichting van de gemeente Rotterdam. Zij geeft onder meer leiding aan het programma Duurzaam, dat van Rotterdam de meest duurzame havenstad moet helpen maken.
- *Christiaan Weijts* is schrijver en columnist voor *NRC Next* en *De Groene Amsterdammer*. In zijn roman *Euforie* neemt architectuur een prominente rol in.

Het voorzitterschap van de jury berust bij *Frits van Dongen* in zijn functie als Rijksbouwmeester. *Olof Koekebakker* is jurysecretaris. Voorzitter en secretaris hebben geen stemrecht.

Herbestemming

Na deze introductie wisselden de juryleden eerst enige algemene indrukken uit over de inzendingen, die ze voorafgaand aan de bijeenkomst al hadden bestudeerd. Zo werd het gemiddelde niveau heel behoorlijk gevonden, maar zat er volgens deze jury maar een beperkt aantal echte

Slotberaad jury. Met de klok mee: Christiaan Weijts, Paula Verhoeven, Olof Koekebakker (secretaris), Frits van Dongen (voorzitter), Eric Frijters, Marinke Steenhuis en Birgitte de Maar.

uitschieters tussen. Neem het thema duurzaamheid. Vaak werden met het nodige aplomb zaken gepresenteerd die in de huidige tijd eigenlijk standaardrandvoorwaarden zouden moeten zijn. Er was meer voor nodig dan een dak met zonnepanelen om deze jury enthousiast te krijgen. Wel was ze aangenaam verrast door het grote aantal inzendingen waarin sprake is van herbestemming van bestaande gebouwen. Vaak betrof het rijks- of gemeentelijke monumenten. Een betere vorm van duurzaamheid is volgens de jury nauwelijks denkbaar. De fusiegemeente die het nodig vond een compleet nieuw raadhuis in het open polderland te bouwen, kon dan ook op de nodige hoon rekenen. Een andere sector waar hergebruik nog te weinig voorkomt is het onderwijs. Er waren nogal wat scholen ingezonden en de jury had de indruk gekregen dat veel opdrachtgevers de makkelijke weg van nieuwbouw hadden gekozen, enkel en alleen omdat de afschrijvingstermijn van het oude, vaak nog goed te vernieuwen schoolgebouw was verlopen.

Er waren 83 projecten voor de Gouden Piramide ingezonden en dat kon, zeker tegen de achtergrond van de bouwcrisis, een meevaller worden genoemd. Het waren er meer dan de 69 inzendingen voor de Gouden Piramide van 2012, de vorige keer dat het thema architectuur was (in oneven jaren gaat de Gouden Piramide over gebiedsontwikkeling). Woningen en onderwijsgebouwen waren met elk 16 procent het best vertegenwoordigd. Daarna volgden

Bezoek Natuurderij KeizersRande. Linksboven: v.l.n.r. Eric Frijters, Paula Verhoeven, Marinke Steenhuis, Birgitte de Maar en Olof Koekebakker. Rechtsboven: Paula Verhoeven. Linksonder: Christiaan Weijts. Rechtsonder: Birgritte de Maar en Eric Frijters.

culturele voorzieningen (15 procent), multifunctionele gebouwen (11 procent), kantoren (10 procent), gebouwen in de zorgsector (9 procent) en recreatieve voorzieningen (6 procent). Deze percentages kwamen aardig overeen met de verdeling twee jaar geleden, met dien verstande dat het aantal woningprojecten (in 2012 nog 25 procent) flink is afgenomen.

Wat betreft de categorieën opdrachtgevers trokken twee groepen de aandacht. Om te beginnen waren er nogal wat projecten waarvoor groepen burgers het initiatief hadden genomen. Vaak betrof het ouders en vrijwilligers met plannen voor voorzieningen als een zorgboerderij, een herdenkingscentrum voor Geert Groote, een dagcentrum voor meervoudig gehandicapte kinderen, een sporthal of 'prikkelarme' woningen voor jonge autisten. Meestal beperkte hun betrokkenheid zich niet tot het initiatief; ook in het vervolgtraject bleven zulke projecten vaak gedragen worden door niet-professionals.

Interessante inzendingen kwamen er ook van ondernemers voor wie het opdrachtgeverschap geen dagelijkse routine was. Dat gold onder meer voor de man die na een 'carrièreswitch' een door Dudok ontworpen zand- en zoutbunker liet verbouwen tot aquariumspeciaalzaak, voor de hovenier die voor zijn nieuwe kantoor de hoogst denkbare eisen stelde aan duurzaamheid, en voor de opdrachtgever die de opbrengst van de verkoop van zijn bedrijf aanwendde om een voorziening te realiseren waar beeldhouwers tijdelijk kunnen werken en verblijven.

Eerste selectie

De eerste jurydag zou in het teken staan van het elimineren van inzendingen waarvan al snel duidelijk was dat ze niet tot de kanshebbers behoorden. Een rondgang langs de inzendingen zou een selectie van pakweg twintig projecten moeten opleveren waar de jury op de tweede bijeenkomst, een week later, dieper op zou ingaan. Van sommige inzendingen was het lot snel bezegeld; als geen enkel jurylid het voor zo'n project opnam, werd het paneel onverbiddelijk omgedraaid. Mocht een jurylid zich later bedenken, dan kon de discussie over zo'n inzending opnieuw worden geopend, maar in de loop van het beraad zou niemand de behoefte hebben om van die mogelijkheid gebruik te maken.

In twee gevallen hadden de opdrachtgevers een inzending teruggetrokken. Zowel de gemeente Tilburg als de Aeres Groep had twee projecten ingestuurd, wat volgens de deelnemingsvoorwaarden niet is toegestaan. Voorafgaand aan de jurering was aan deze opdrachtgevers de keuze voorgelegd welke inzending ze wilden handhaven. De gemeente Tilburg trok daarop Huis Moerenburg terug en de Aeres Groep deed hetzelfde met het onderwijsgebouw van CAH Vilentum.

Bij de beoordeling van de inzendingen was de jury zich ervan bewust dat ze twee zaken moest wegen. Als eerste is daar natuurlijk de kwaliteit van het opdrachtgeverschap. 'Inspirerend opdrachtgeverschap' is tenslotte waar het bij de Gouden Piramide om gaat. Maar dan moet die kwaliteit vervolgens wel in het gerealiseerde project tot uitdrukking zijn gebracht. Er moet, kortom, een relatie zijn tussen het opdrachtgeverschap en de kwaliteit van het project. Een inzending als Iris in Eindhoven oogstte bijvoorbeeld lof omdat er een vorm van 'collectief particulier opdrachtgeverschap met huurders' voor was ontwikkeld. Toch haalde ze niet de volgende ronde, omdat de jury het gebouwde resultaat ronduit teleurstellend vond.

Het is denkbaar dat een geslaagd project het gevolg is van een welhaast onbegrensde vrijheid die de architect van de opdrachtgever had gekregen. In zulke gevallen kon de jury het opdrachtgeverschap niet bepaald 'inspirerend' noemen. Ook dit was een reden om inzendingen al in de eerste ronde te laten afvallen. Soms stuitte de jury op het omgekeerde: bij Proyecto Roble nam de opdrachtgever – een hovenier – het heft zo stevig in handen, dat de ontwerper bijna uit het zicht verdween. In dat ene geval pakte dat overigens helemaal niet slecht uit; de inzending zou niet worden genomineerd, maar zou later wel gaan behoren tot de selectie van tien inzendingen die ook in dit boek zijn opgenomen.

Nadat de jury alle panelen was langsgegaan, werd de balans opgemaakt. 21 inzendingen waren het volgens de jury waard om op de tweede bijeenkomst opnieuw te worden besproken:

- Familie Alferink met Koe in de Kost.
- J.B.F. Banning met de herbestemming van het rijksmonument Zand- en Zoutbunker en de nieuwbouw van een paviljoen met winkel.
- Been Beheer met het Dierencentrum Harmelen.
- Van Bekkum Groep en Edwin Oostmeijer Projectontwikkeling met Ithaka.

- Gemeente Arnhem met Rozet.
- Gemeente Brummen met het gemeentehuis.
- Gemeente Helmond met Theater Speelhuis.
- Gemeente Vlaardingen met 't Hof en het Oranjepark.
- Bert van Helvoirt met Proyecto Roble.
- MIET Recreartpark met MIET AIR.
- De Nieuwe Ooster (begraafplaats en crematorium) met de meerjarige restauratie van het park en de gebouwen.
- Rembrand VOF met De Glazen Boerderij.
- SPO Utrecht met de Anne Frankschool.
- Stichting Hoeve Klein Mariendaal met Hoeve Klein Mariendaal.
- Stichting SLEM met SLEM.
- Stichting IJssellandschap met Natuurderij KeizersRande.
- Stichting Zomerkind met het kinderdagcentrum Zomerkind.
- Vereniging Elzes met Hof van Eland.
- Woningcorporatie Woonwenz met de Nedinsco Fabriek.
- Woonbron Ontwikkelbedrijf met de Superkubus.
- A.J. Zwijnenburg met landgoed en villa Kogelhof.

Vijf nominaties

Op de tweede jurydag moest de jury vijf genomineerden kiezen, plus tien andere inzendingen die interessant genoeg zijn om in het boek te worden gepresenteerd. Het lag daarom voor de hand om het aantal van 21 allereerst terug te brengen tot vijftien projecten. Met dit doel begon de jury aan een nieuwe beoordelingsronde langs de overgebleven inzendingen. Aan elk project werd een voorlopige conclusie verbonden. Mogelijkheid één was dat de jury alsnog tot de slotsom kwam dat de inzending niet in aanmerking kwam voor het boek. De tweede categorie betrof inzendingen die de jury in het boek wilde opnemen zonder ze meteen als een serieuze kanshebber voor een nominatie te beschouwen. Ten slotte was er de selecte groep waarvoor het er echt om zou gaan spannen: de potentiële genomineerden.

Het beraad was deze tweede jurydag anders van aard dan de week ervoor, die in het teken stond van een eerste schifting. Deze keer had de jury de gelegenheid om langer bij de inzendingen stil te staan en kon worden gewikt en gewogen alvorens tot een oordeel te komen. Er werden nu ook vergelijkingen gemaakt. Bijvoorbeeld tussen twee culturele projecten die zich nogal van elkaar onderscheiden: Rozet in Arnhem en Theater Speelhuis in Helmond. Rozet is een prestigieus cultureel verzamelgebouw, waarin onder meer de bibliotheek, het Museum Arnhem, de kunstuitleen en de Volksuniversiteit zijn ondergebracht. De jury sprak de vrees uit dat Rozet inmiddels van een voorbij tijdperk is – hoezeer ze dat ook betreurde, gezien het feit dat zulke voorzieningen de publieke ruimte vaak een kwaliteitsimpuls geven. 'Rozet is saved by the bell, terwijl het Spuiforum in Den Haag, van dezelfde architecten, de boot net lijkt te hebben gemist. Door het kantelen van de publieke opinie is er geen draagvlak meer voor dit soort grote investeringen', aldus een jurylid. De komende jaren zullen we het volgens deze jury eerder moeten hebben van vormen van hergebruik, zoals Theater Speelhuis in Helmond. Nadat het oorspronkelijke theater in die stad door brand was verwoest, slaagde de gemeente erin om met een beperkte investering in recordtijd een monumentale kerk te laten omtoveren tot een theater. In eerste instantie was het bedoeld als tijdelijke voorziening, maar inmiddels is het zo'n succes dat het ernaar uitziet dat de nieuwe bestemming definitief is.

Er waren meer projecten die volgens de jury zijn ontsproten in een tijd waarin meer mogelijk was dan nu. Een woningcorporatie zou tegenwoordig nog wel een bijzondere woonvorm voor ex-gedetineerden kunnen ontwikkelen, zoals Woonbron heeft gedaan met de door haar ingezonden Superkubus. Maar een mooi project als de herbestemming door Woonwenz van de Nedinsco Fabriek in Venlo, een monument van het Nieuwe Bouwen, staat de politiek nu niet meer toe. Woningcorporaties moeten zich beperken tot wat hun oorspronkelijke taak wordt genoemd: het aanbieden van betaalbare woningen aan huishoudens met een laag inkomen.

Bezoek Superkubus. Links: v.l.n.r. Paula Verhoeven, Birgitte de Maar, Marinke Steenhuis en Eric Frijters. Rechtsboven: Eric Frijters. Rechtsonder: Christiaan Weijts.

Bezoek MIET AIR. Links: Marinke Steenhuis. Rechts: v.l.n.r. Birgitte de Maar, Frits van Dongen, Christiaan Weijts, Marinke Steenhuis, André Mol, Eric Frijters, Paula Verhoeven, Olof Koekebakker.

Nieuwe scholen

Nadat alle 21 inzendingen opnieuw waren besproken, bleken vier projecten alsnog te zijn gesneuveld: Dierencentrum Harmelen, Hof van Eland, Koe in de Wei en de Zand- en Zoutbunker. Er moesten nog twee afvallers worden aangewezen om tot het gewenste aantal van vijftien te komen. Eerst besloot de jury een keuze te maken tussen de twee projecten die zijn geïnitieerd door vrijwilligers: Hoeve Klein Mariendaal en Kinderdagcentrum Zomerkind. Die laatste haalde het uiteindelijk niet, vooral omdat de jury niet erg te spreken was over het ontwerp.

De laatste afvaller werd de Anne Frankschool in Utrecht. Dat gebeurde met enige aarzeling. Het zou betekenen dat er geen enkele school meer in de selectie voor de rijksprijs zou zitten, terwijl er toch een flink aantal onderwijsgebouwen waren ingestuurd. Eerder is al gemeld dat juryleden twijfels hadden over de noodzaak om zo veel nieuwe scholen de bouwen. Een jurylid: 'Ze redeneren: na veertig jaar is mijn oude school afgeschreven en dus mag ik een nieuwe neerzetten. Een directeur wil namelijk ontzettend graag een nieuw gebouw. Terwijl een veertig jaar oude basisschool na een opknapbeurt nog heel goed dienst kan doen.' Ook op andere punten was de jury niet onder de indruk van het opdrachtgeverschap in het onderwijs. In de toelichtingen bij de inzendingen werd vaak gerept over een ruimtelijke vertaling van nieuwe onderwijsvisies, maar als puntje bij paaltje komt blijken die visies nauwelijks bijzondere schoolgebouwen op te leveren. Ook de Anne Frankschool wist wat dit betreft niet te overtuigen.

Laatste afvaller

Met vijftien resterende inzendingen werd een tussenbalans opgemaakt: bij zes van de vijftien had de jury aangegeven dat ze eventueel in aanmerking kwamen voor een nominatie.
Het waren:

- Van Bekkum Groep en Edwin Oostmeijer Projectontwikkeling met Ithaka.
- Gemeente Helmond met Theater Speelhuis.
- MIET Recreartpark met MIET AIR.
- De Nieuwe Ooster (begraafplaats en crematorium) met de meerjarige restauratie van het park en de gebouwen.
- Stichting IJssellandschap met Natuurderij KeizersRande.
- Woonbron Ontwikkelbedrijf met de Superkubus.

'Ze zijn alle zes goed', merkte een jurylid op, maar dat kon niet verhinderen dat een van de zes in het zicht van de haven alsnog zou moeten stranden. Bij de discussie die volgde leken de kansen voortdurend te keren. Even werd overwogen om van de twee 'groene' projecten (Natuurderij KeizersRande en De Nieuwe Ooster) er een te laten vallen. De conclusie was echter dat ze weliswaar allebei groen waren, maar dat ze ieder voor zich verschillende kwaliteiten vertegenwoordigden. Bij KeizersRande was dat de gelaagdheid, waardoor functies die elkaar doorgaans uitsluiten (landbouw, natuur, recreatie, waterbeheer) nu in een eigentijds landgoed waren samengebracht. Wel kostte het sommige juryleden moeite te achterhalen waarin bij KeizersRande de ontwerpkwaliteit school. Daarnaast vroeg men zich af of dit project, gezien het schaalniveau, niet eerder als gebiedsontwikkeling moest worden aangemerkt. Bij De Nieuwe Ooster kwam een opdrachtgever naar voren die jarenlang met grote volharding leiding had gegeven aan een proces van vernieuwing, waarbij nieuw en oud op een indrukwekkende manier met elkaar waren verbonden.

Ook de andere kandidaten voor een nominatie passeerden nog een keer de revue. Over de Superkubus en Theater Speelhuis werd opgemerkt dat het in beide gevallen monumenten betreft waarbij vooral het interieur onder handen is genomen. Maar verder zijn ze nauwelijks vergelijkbaar. Een jurylid: 'Het zijn monumenten uit totaal verschillende tijdperken die op een innovatieve manier verbouwd zijn. Het ene is een prachtige kerk met een fantastisch theater geworden. Bij het andere hebben we te maken met een gebouw van Piet Blom, waarvoor een woningcorporatie de moed heeft gehad om het een omstreden bestemming te geven. Dan kom je toch in een heel ander hoofdstuk terecht.'

Ook over Ithaka en MIET AIR was de jury vooral positief gestemd. Ithaka is een bijzonder wooncomplex in Almere – met als collectief binnenterrein een landschap met een grote zwemvijver – dat de opdrachtgevers door de crisis hebben weten de loodsen. MIET AIR vertegenwoordigt in deze finale de initiatiefrijke ondernemers, hoewel de opdrachtgever van deze verblijfsvoorziening voor beeldhouwers misschien eerder als een mecenas moet worden aangemerkt. 'Je hoort wel vaker van die wilde ideeën om een kunstenaarsdorp te maken. Fantastisch dat deze man het gewoon doet', zo sprak een jurylid zijn bewondering uit.

Nadat alle kandidaten voor een nominatie nog een keer uitgebreid waren besproken, tekende zich nog steeds geen duidelijke afvaller af. Daarom werd besloten dat ieder jurylid een lijstje zou maken met een rangschikking van de zes inzendingen: de favoriet op nummer één, de minst favoriete op nummer zes. Een eerste plaats leverde één punt op, de tweede plaats twee punten, enzovoort. De inzending met de meeste punten zou de nominatie mislopen.

Met de beste score was MIET AIR meteen onbedreigd. Dat gold ook voor Natuurderij KeizersRande en De Nieuwe Ooster. De verschillen tussen de drie overige projecten waren gering. Uiteindelijk bleven Ithaka en de Superkubus het Theater Speelhuis nipt voor. Als er geen harde limiet van vijf nominaties was geweest, zou het Helmondse theater ongetwijfeld zijn genomineerd. Maar het reglement van de Gouden Piramide is wat dit betreft onverbiddelijk. Theater Speelhuis viel af.

Excursie

Nu was duidelijk welke vijf projecten tijdens de excursie op 4 en 5 juni zouden worden bezocht. Met eigen ogen zouden de juryleden de resultaten kunnen zien en zouden zij de opdrachtgevers kunnen ondervragen. De eerste dag stonden de Superkubus, MIET AIR, Natuurderij KeizersRande en Ithaka op het programma. Voor dag twee resteerde het bezoek aan De Nieuwe Ooster, gevolgd door het slotberaad.

De juryleden ontmoetten elkaar 's ochtends in Rotterdam bij de Superkubus, een onderdeel van het Blaakse Bos met de door Piet Blom ontworpen kubuswoningen. De gekantelde kubussen zijn zo ongewoon dat ze een toeristische attractie zijn, maar wie er ooit ergens naar binnen is gegaan, weet dat het een hele opgave is iets behoorlijks te maken van het interieur, met al zijn schuine wanden. In de Superkubus is wat dit betreft een flinke prestatie geleverd – vooral in het bovenste deel, waar het daglicht door een nieuw aangebrachte vide diep in het interieur kan doordringen. Dat ging jammer genoeg ten koste van de centrale kolom, die zo karakteristiek was voor de oorspronkelijke constructie. De belangrijkste reden om de Superkubus te nomineren, was overigens de maatschappelijke verantwoordelijkheid die woningcorporatie Woonbron had getoond door het gebouw – een gemeentelijk monument – te herbestemmen voor een woonproject voor ex-gedetineerden. Tijdens de presentatie werd duidelijk dat de complimenten ook naar de gebruiker moeten: de stichting Exodus, die de ex-gedetineerden begeleidt. Het opdrachtgeverschap van de Superkubus moet eigenlijk worden beschouwd als een gezamenlijke prestatie van Woonbron en de Stichting Exodus.

Juryoverleg in de bus. V.l.n.r. Frits van Dongen, Eric Frijters, Birgitte de Maar, Christiaan Weijts, Marinke Steenhuis, Paula Verhoeven, Olof Koekebakker.

Bezoek Ithaka. Links: bezichtiging tuin en zwemvijver in het parkachtige binnenterrein. Rechts: Christiaan Weijts en Paula Verhoeven.

Van Rotterdam ging het naar Beers, waar opdrachtgever Bart Stok op een voormalig campingterrein het centrum voor beeldhouwers MIET AIR heeft gevestigd. Stok, zelf een verwoed beeldhouwer, had een bestemming gevonden voor het geld dat hij had overgehouden aan de verkoop van zijn bedrijf in de levensmiddelenindustrie: een plek waar beeldhouwers kortere of langere tijd kunnen verblijven en waar ze kunnen worden ingewijd in de geheimen van het bronsgieten. Dat inwijden gebeurt door Loek Hambeukers, voor wie Stok een woning op het terrein liet bouwen. De jury werd door Stok en Hambeukers ontvangen in een opgetilde kas die een fraai uitzicht biedt over het complex (met onder meer een 'schuuratelier', drie paviljoens voor langer verblijf en een zwemvijver). Er was veel waardering voor deze mecenas, die als opdrachtgever heeft bewezen oog te hebben voor architectonische kwaliteit. De jury betreurde het dat hij niet ook een landschapsarchitect in de arm had genomen, want op dat vlak was MIET AIR nog wel voor verbetering vatbaar.

Bij de volgende bestemming, 'natuurderij' KeizersRande in Diepenveen, nam opdrachtgever Jaap Starkenburg, directeur van de Stichting IJssellandschap, eerst nog plaats in de bus voor een korte rit door de directe omgeving. Hij liet zien hoe het nieuw aangelegde landgoed KeizersRande als het ware een voortzetting is van de historische landgoederen aan de andere kant van de IJsseldijk. Bij de selectieronden had de jury al vastgesteld dat ze te maken had met een opmerkelijk project waar landbouw, waterbeheer, natuur en recreatie elkaar omarmen in plaats van dat ze elkaar in de weg zitten. De hoge verwachtingen kwamen bij het bezoek helemaal uit, waarbij de jury ook nog eens het aanstekelijk enthousiasme ondervond van de jonge boerin die leiding geeft aan het bedrijf. Na afloop zetten de juryleden in de bus de discussie voort die weken eerder al in de Bagagehal was begonnen. Ontbrak hier nu nog een (landschaps)architectonisch hoogtepunt? Of zit de kracht van het ontwerp (of beter misschien: het ontwerpend onderzoek) hem in de keuze voor een locatie in de uiterwaarden? Bouwen in de uiterwaarden is eigenlijk verboden, maar het onderzoek door van Paridon x de Groot landschapsarchitecten leverde zulke krachtige argumenten op, dat Rijkswaterstaat en andere autoriteiten zich erdoor lieten overtuigen.

Bij Ithaka in Almere kwamen de juryleden voor een verrassing te staan. Vanaf een doodgewone stadsstraat in het Homeruskwartier gingen ze een nieuwbouwwoning binnen waar opdrachtgevers André van Bekkum en Edwin Oostmeijer klaarstonden om hun inzending toe te lichten. Toen de jury de woning een kwartier later aan de achterzijde verliet, kwam ze terecht

in een compleet andere wereld: een parkachtig binnenterrein met grasland en vrijstaande bomen en in het midden een vijftig meter lange zwemvijver. De bijzondere kwaliteit van dit wooncomplex was hiermee meteen duidelijk. Die kwaliteit school overigens ook in de variëteit aan woningen, waarbij de bewoners een grote vrijheid hadden gehad om, samen met de architect, zelf ideeën te ontwikkelen voor de uitwerking van het ontwerp. Aan het begin van het traject hadden Van Bekkum en Oostmeijer toekomstige kopers al meegenomen naar Denemarken en Zwitserland om inspiratie op te doen. Kritiekpuntje van de jury: de weinig aantrekkelijke gemeenschappelijke ruimten binnen in het woongebouw.

De ochtend erop ontmoette de jury in Amsterdam op begraafplaats en crematorium De Nieuwe Ooster Marie-Louise Meuris. Als directeur geeft zij al meer dan tien jaar op een indrukwekkende manier leiding aan een omvangrijke operatie van herstel en vernieuwing. De ingrepen variëren van het weer zichtbaar maken van de oorspronkelijke hoofdas en het verwijderen van allerlei latere aanbouwsels, waardoor het oorspronkelijke ensemble van gebouwen weer tot zijn recht komt, tot het inrichten van een nieuwe zone. De jury trof daar onder meer een columbarium en verschillende andere urnenplaatsen aan, een veld met kelder-graven en een nieuw islamitisch grafvak met een stijlvol vormgegeven bewassingsruimte. Met een ruimtelijke opzet die lijkt op een streepjescode konden al die verschillende elementen eenvoudigweg naast elkaar worden geordend. Het stelde de opdrachtgever in staat een van haar belangrijkste principes in praktijk te brengen: alles kan, maar niet alles kan overal. Volgens de jury schuilt de kracht van deze opdrachtgever in het feit dat ze zich vasthoudend heeft getoond waar nodig, en tegelijk flexibel waar mogelijk. Een jurylid: ‘Ze heeft zich niet laten opsluiten in een blauwdruk. Ze durft op dingen terug te komen.’

Winnaar

Vanaf De Nieuwe Ooster was het niet ver naar het reeds genoemde etablissement, waar een zaaltje was gereserveerd voor het slotberaad. Vijf genomineerden hadden zich tijdens de reis door Nederland aan de jury gepresenteerd. Nu was het moment aangebroken om te beslissen aan wie zij de Gouden Piramide 2014 zou toebedelen.

Allereerst werd vastgesteld dat alle nominaties verdiend waren; stuk voor stuk hadden ze de verwachtingen meer dan waargemaakt. Maar al snel was duidelijk dat twee genomineerden er in de ogen van deze jury boven uitstaken. Zowel bij Natuurderij KeizersRande als bij De Nieuwe Ooster was aan het opdrachtgeverschap een dimensie toegevoegd die het uitzonderlijk maakt. In beide gevallen gaat het om gecompliceerde en gelaagde langetermijnprojecten, die ondenkbaar zouden zijn geweest zonder de volharding en visie van de opdrachtgevers. Bovendien hadden beide opdrachtgevers zich zeer bedreven getoond in het overtuigen van de betrokken overheden (Rijkswaterstaat, de gemeente Amsterdam), waardoor ze de ruimte hadden veroverd om hun ambitieuze plannen uitgevoerd te krijgen. Beide opdrachtgevers onderkenden ook de cruciale momenten waarop de ontwerpers een beslissende draai aan de projecten gaven. Bij KeizersRande was dat de onderbouwde keuze van van Paridon x de Groot landschapsarchitecten om de ‘natuurderij’ in de uiterwaarden te situeren, als een bijzondere uitbreiding van de landgoederen aan de andere kant van de dijk. Bij De Nieuwe Ooster was het de vrijmoedigheid van Karres en Brands landschapsarchitecten, die meer deden dan van hen gevraagd was en die met een masterplan kwamen waarmee van een op het eerste gezicht losse verzameling ingrepen een eenheid werd gemaakt. Beide projecten kunnen bovendien worden gezien als waardevolle bijdragen aan thema’s waar het de komende tijd om zal gaan.

Bezoek De Nieuwe Ooster. Linksboven: Frits van Dongen geeft de genomineerden-plaquette aan Marie-Louise Meuris (directeur De Nieuwe Ooster). Rechtsboven: Brigitte de Maar in het columbarium. Onder: v.l.n.r. Christiaan Weijts, Olof Koekebakker, Eric Frijters, Marinke Steenhuis, Brigitte de Maar, Paula Verhoeven, Frits van Dongen, Furkan Köse (architect).

In het ene geval is het de manier waarop verschillende ruimtelijke claims op het landelijk gebied met elkaar kunnen worden verzoend. In het andere geval is het de betekenis van het groen in de stad. De Nieuwe Ooster draagt de belofte in zich om meer te zijn dan alleen een begraafplaats en crematorium: een sfeervol groengebied voor alle Amsterdammers.

Hoeveel parallellen er tussen de beide kandidaten voor de eindoverwinning ook bestonden, het duurde niet lang alvorens duidelijk werd naar welke kant de jury de balans zou doen doorslaan. Toen de voorzitter bij de juryleden informeerde naar hun conclusie, maakten de meesten kenbaar te kiezen voor De Nieuwe Ooster. Opnieuw kwam hierbij het argument aan de orde van de ontwerpresultaten. Waar het ontwerp bij KeizersRande zich vooral in de onderzoeksfase had doen gelden, zat bij De Nieuwe Ooster de hoge kwaliteit van het ontwerp in het zichtbare resultaat. Een van de juryleden drukte het zo uit: 'Die streepjescode, die slimme methode om de nieuwe zone te verbinden met het oudere gedeelte, een geniale manier om de verschillende uitdrukkingsvormen van de dood te ordenen – zoiets ontbrak in KeizersRande.' Een ander jurylid: 'Bij beide projecten is men op basis van historisch onderzoek op zoek gegaan naar nieuwe uitdrukkingsvormen. Uiteindelijk bleken die bij de begraafplaats meer zichtbaar en tastbaar dan aan de IJssel.' Een minderheid van de juryleden was van oordeel dat de kwaliteit van het ontwerp in KeizersRande wel degelijk een prijs rechtvaardigt. Een jurylid dat voor KeizersRande koos: 'Voor mij zit de meerwaarde in de grotere complexiteit van een project in de uiterwaarden. Dan is De Nieuwe Ooster toch een stuk overzichtelijker.' Maar uiteindelijk kon de voltallige jury zich goed vinden in de wens van de meerderheid om de 'Meerjarige Restauratie Park en Gebouwen De Nieuwe Ooster', zoals de titel van de inzending luidde, als winnaar aan te wijzen. Aldus geschiedde.

De jury bij Loods 6. V.l.n.r. Christiaan Weijts, Marinke Steenhuis, Olof Koekebakker (secretaris), Frits van Dongen (voorzitter), Paula Verhoeven, Eric Frijters, Birgitte de Maar.

Portretten

Portretten van genomineerde opdrachtgevers
Fotografie Jiri Büller

Marie-Louise Meuris (Begraafplaats en crematorium De Nieuwe Ooster)
Meerjarige restauratie van park en gebouwen De Nieuwe Ooster in Amsterdam

André van Bekkum (Van Bekkum Groep, staand) en Edwin Oostmeijer (Edwin Oostmeijer Projectontwikkeling)
Ithaka

Bart Stok (MIET Recreartpark)
MIET AIR

Dennis Gerlof (links) en Bert Wijbenga (Woonbron)
Superkubus

Jaap Starkenburg (Stichting IJssellandschap)
Natuurderij KeizersRande

Projecten
Genomineerde inzendingen

Karres en Brands landschapsarchitecten, columbarium van begraafplaats en crematorium De Nieuwe Ooster

Begraafplaats en crematorium De Nieuwe Ooster
Meerjarige restauratie park en gebouwen De Nieuwe Ooster in Amsterdam

Ruimtelijk ontwerp Karres en Brands landschapsarchitecten, Bierman Henket architecten, atelier PUUUR, Kerssen Graafland architecten, Oranjewoud *Planvorming en realisatie* 2001–2013

Juryoordeel

De restauratie en vernieuwing van De Nieuwe Ooster laten zien hoe belangrijk het kan zijn als een vastberaden opdrachtgever visionaire ontwerpers ertoe brengt uit een opgave te halen wat erin zit. En zelfs meer dan dat, want in het voorstel waarmee ze de besloten prijsvraag wonnen die door De Nieuwe Ooster was uitgeschreven, waren de landschapsarchitecten Karres en Brands buiten de grenzen van de oorspronkelijke opgave getreden. Directeur Marie-Louise Meuris van De Nieuwe Ooster begreep meteen dat het ontwerp door deze bredere blik alleen maar aan betekenis had gewonnen.

Gedurende de vele jaren die het proces omspant, bleef Meuris een opdrachtgever die vasthoudend was als dat nodig was, en tegelijk ontvankelijk op momenten dat zich kansen voordeden. Die combinatie ligt ook besloten in een van haar leidende principes: alles kan, maar niet alles kan overal. Dat zien we vooral in het nieuwste gedeelte van De Nieuwe Ooster: een 'streepjescode' – een vondst van Karres en Brands – ordent hier de meest uiteenlopende nieuwe elementen: van een islamitisch grafvlak met bewassingsruimte (een fraai ontwerp van Furkan Köse van PUUUR) tot mooi vormgegeven keldergraven en een vijver met drijvende urnen. Door ruimte te bieden aan verscheidenheid heeft de opdrachtgever van De Nieuwe Ooster een begraafplaats gemaakt die past bij de huidige tijd van keuzevrijheid en individualisering.

Dat de grondig vernieuwde sector naast het oudere deel van de begraafplaats geen vreemde eend in de bijt is geworden, is weer te danken aan het masterplan. Daarin worden drie zones onderscheiden: het oudste deel waar de nadruk ligt op restauratie, het iets minder oude deel waar herinterpretatie vooropstaat, en de nieuwe zone met de streepjescode. Twee assen binden de zones (en daarmee ook de verschillende perioden waarin de begraafplaats is aangelegd) stevig aaneen. Zowel de opdrachtgever als de architecten en landschapsarchitecten komt lof toe voor de manier waarop zij bij alle vernieuwingen de continuïteit hebben gewaarborgd en hebben voortgebouwd op de traditie van De Nieuwe Ooster.

De Nieuwe Ooster is een gemeentelijke begraafplaats en crematorium. Dat bracht met zich mee dat directeur Meuris vooral de diensten en de bestuurders van het stadsdeel en de gemeente van haar ideeën en inzichten heeft moeten overtuigen. Dat is haar uitstekend afgegaan, ook op momenten dat steun vanuit de gemeente niet altijd vanzelfsprekend was. Een jurylid: 'Als ondernemende ambtenaar zonder ambtenarengedrag is ze een voorbeeld.'

Visie, vasthoudendheid, maar ook 'het zich niet laten opsluiten in een blauwdruk', zoals een van de juryleden opmerkte. Het zijn ingrediënten die van de restauratie en vernieuwing van De Nieuwe Ooster een prestatie van formaat hebben gemaakt. De jury is zozeer onder de indruk van de opdrachtgever en haar project, dat ze heeft besloten aan De Nieuwe Ooster de Gouden Piramide 2014 voor architectuur toe te kennen.

Karres en Brands landschapsarchitecten, vijver met urnenplaatsen

Min of meer bij toeval stuitte Marie-Louise Meuris, directeur van begraafplaats en crematorium De Nieuwe Ooster, jaren geleden op het archief van landschapsarchitect L.A. Springer (1855–1940), die de begraafplaats eind negentiende eeuw had ontworpen. De ontdekking was voor Meuris aanleiding om een omvattend plan te laten maken voor een cultuurhistorisch verantwoord toekomstperspectief. Dat moest meteen een antwoord zijn op de bezuinigingen die De Nieuwe Ooster (een gemeentelijke begraafplaats) op dat moment bedreigden. Het was het begin van een langdurig en gecompliceerd project dat het gedenkpark grondig van aanzien heeft veranderd en dat in 2014 bijna als voltooid kan worden beschouwd.

Allereerst werd in 2001 een Masterplan Renovatie Gedenkpark vastgesteld. Niet lang daarna werden acht ontwerpbureaus uitgenodigd om deel te nemen aan een prijsvraag voor een nieuw asbestemmingsgebied. De prijsvraag werd overtuigend gewonnen door Karres en Brands landschapsarchitecten. Doorslaggevend was dat het bureau zich niet had beperkt tot een voorstel voor één grafvlak, zoals in de opgave stond. Karres en Brands maakte indruk met een visie voor het hele gebied.

Het leidde ertoe dat het winnende bureau de opdracht kreeg voor een structuurplan als basis voor een planproces dat vele jaren zou omvatten. De analyse waar Karres en Brands vervolgens mee kwam, gaat uit van een onderscheid tussen drie zones. De eerste komt overeen met het oudste deel van de begraafplaats, dat in 1889 is ontworpen. Hier moest de nadruk komen te liggen op restaureren. Zone twee is de uitbreiding die dateert van 1914 en die ook door Springer is ontworpen. Hier zou het vooral moeten gaan om herinterpreteren. De derde zone, een uitbreiding vanaf 1928, heeft nooit de ruimtelijke kwaliteit gehad van de eerste twee. In het structuurplan werd deze zone dan ook aangewezen als het deel van het gedenkpark waar volop ruimte is voor nieuwe ontwikkelingen.

Indachtig het principe van de opdrachtgever, 'alles kan op De Nieuwe Ooster, maar niet alles kan overal', kwam Karres en Brands voor deze ontwikkelingszone met het concept van de streepjescode. Uiteenlopende manieren om om te gaan met het gedenken van de overledenen worden daarin ruimtelijk georganiseerd in naast elkaar liggende stroken. De afgelopen jaren zijn op deze manier nieuwe elementen als een columbarium, een vijver met drijvende urnen, een veld met keldergraven en een islamitisch grafveld met bewassingsruimte (ontworpen door Furkan Köse) tot stand gekomen. Ook bestaande elementen als een grafveld en een strooiveld zijn, voorzien van groene randen, in de strokenstructuur opgenomen.

Het entreegebied, dat zich in de restauratiezone bevindt, is eveneens flink onder handen genomen. Hiervoor heeft Bierman Henket architecten (in nauwe samenwerking met Karres en Brands) een Masterplan Entreegebied gemaakt. Dat was er in de eerste plaats op gericht de oorspronkelijke, door Springer ontworpen structuren weer zichtbaar te maken. Ook de architectuur van de gebouwen moest in haar volle glorie worden hersteld. Om dit te bereiken zijn veel latere toevoegingen verwijderd; zelfs een recent gebouw moest eraan geloven. Bierman Henket nam tevens de restauratie en uitbreiding van de uit 1939 daterende aula voor zijn rekening en introduceerde daarbij een nieuw ritueel bij crematies.

Andere deelprojecten die in het kader van de vernieuwing van De Nieuwe Ooster tot stand zijn gekomen, zijn een nieuw kantoorgebouw en rouwcentrum (ontwerp: Bierman Henket architecten) en het Nederlands Uitvaartmuseum Tot Zover (Kerssen Graafland architecten). Het museum heeft, samen met het café Roosenburgh, onderdak gevonden in de voormalige directeurswoning. Een museum, een café, diverse wandelroutes en het organiseren van een herdenkingsavond rond Allerzielen – het was de opdrachtgever erom te doen De Nieuwe Ooster, naast een verstilde plek voor rouw, een stijlvol en aantrekkelijk gedenkpark te laten zijn waar alle Amsterdammers zich welkom voelen.

1

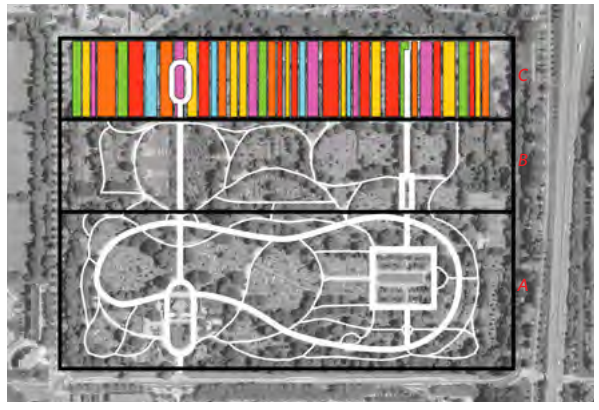

2

3

1 *Luchtopname De Nieuwe Ooster*
A Entreegebied
B Aula
C Nederlands Uitvaartmuseum
D Keldergraven
E Herinrichting strooiveld
F Asbestemmingsgebied
G Islamitisch grafveld en bewassingsruimte
H Kantoor en rouwcentrum
I Herplaatste monument Van Heutsz
J Renovatie paden

2 *Karres en Brands landschapsarchitecten, visie en inrichtingsprincipe*
A Fase 1 (1889): restaureren
B Fase 2 (1914): herinterpreteren
C Fase 3 (1928): ontwikkelen

3 *Karres en Brands landschapsarchitecten, structuurvisie De Nieuwe Ooster, 2005*

1

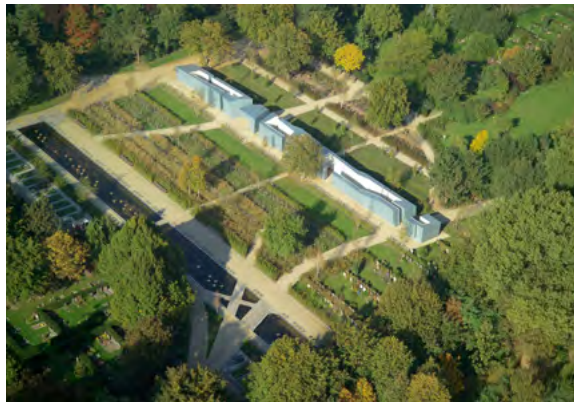

2

3

4

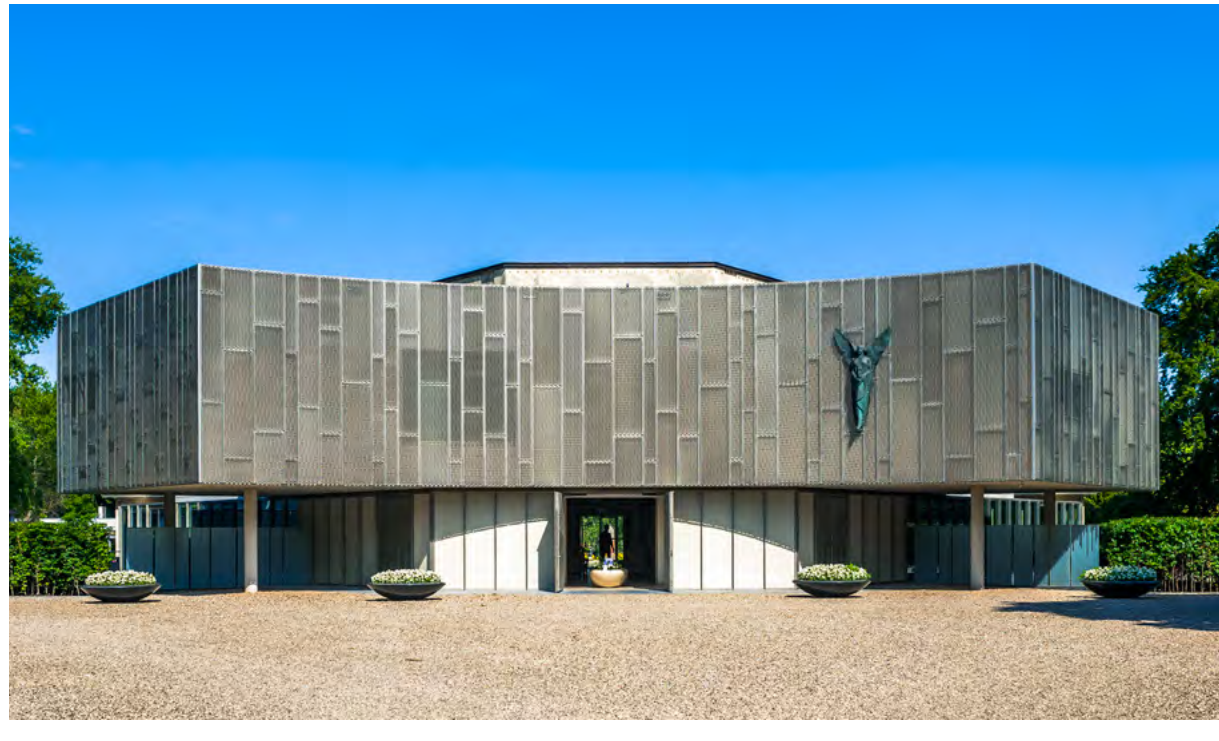

5

6

1 Columbarium
2 Asbestemmingsgebied
3 Asbestemmingsgebied met grafvelden in lange rechte stroken, links het columbarium
4 Het nieuwe crematorium van Bierman Henket architecten ligt op de hoofdas achter de bestaande aula
5 Asbestemmingsgebied met grafvelden
6 Interieur aula met kistheffer

1

2

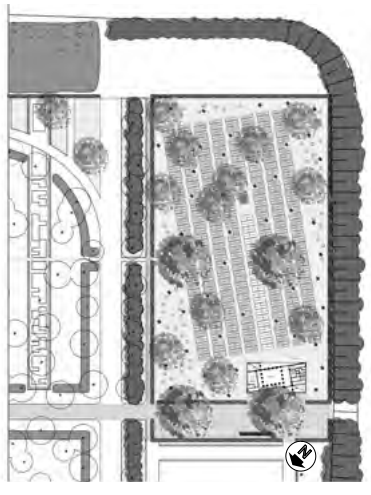

3

4

5

1 Fukan Köse (atelier PUUUR), islamitische bewassingsruimte
2 De islamitische bewassingsruimte heeft uitzicht op het islamitische grafveld
3 De graven op het islamitische grafveld zijn georiënteerd op Mekka
4–5 Bierman Henket architecten, nieuwbouw kantoor en rouwcentrum

Van Bekkum Groep BV, Edwin Oostmeijer Projectontwikkeling BV ***Ithaka in Almere***

Ruimtelijk ontwerp VMX Architects, RAAAF *Planvorming en realisatie* 2007–2012

Juryoordeel

Bij haar bezoek aan Ithaka had de jury weinig tijd nodig om vast te stellen dat ze met een bijzonder woningproject te maken had. Wat zich aan de buitenkant voordeed als een stedelijk bouwblok, met kleine bedrijven in de plint, bleek aan de binnenkant een parkachtig landschap te omhullen met als pièce de résistance een vijftig meter lange zwemvijver. Wat een verschil met de naastgelegen woonblokken, die onder dezelfde condities waren gebouwd en waar weinig was gedaan met de vrijwel onbeperkte vrijheid die de gemeente Almere de ontwikkelaars had geboden. Verrassend waren ook de vele verschillende woningtypen, van grondgebonden tot appartementen en een penthouse. Deze verscheidenheid was onlosmakelijk verbonden met de mogelijkheid voor de bewoners om samen met de architect tot een invulling van het casco te komen.

Die betrokkenheid van (toekomstige) bewoners liep als een rode draad door de totstandkoming van Ithaka. Het begon ermee dat de opdrachtgevers met een groep potentiële kopers op reis gingen naar bijzondere woningcomplexen in onder meer Denemarken en Zwitserland. Daar deed men de inspiratie op die uiteindelijk leidde tot het concept van woningen met een beperkte privébuitenruimte en een groot gemeenschappelijk binnengebied. Jammer genoeg haakten de meesten van die 'bewoners van het eerste uur' af toen het project veel meer tijd bleek te gaan vergen dan was voorzien.

Een belangrijke oorzaak van de vertraging was de bouwcrisis vanaf 2008. Dat dit onalledaagse project de crisis überhaupt heeft doorstaan, mag als een niet-geringe prestatie van de opdrachtgevers worden beschouwd. Een van hen heeft daar wel een hoge prijs voor moeten betalen. Met een 'koopgarantregeling' stelde projectontwikkelaar André van Bekkum kopers in staat de woning terug te verkopen. Het verlies als gevolg van de gedaalde huizenprijzen werd in dat geval gedeeld. Toen de nood aan de man kwam, maakten nogal wat kopers hiervan gebruik, wat een flinke aanslag betekende op het bedrijfskapitaal van de Van Bekkum Groep.

Uiteindelijk is Ithaka er toch gekomen. Nota bene in het Almeerse Homeruskwartier – door een van de juryleden gekenmerkt als 'het walhalla van individueel wonen' – is een vorm van collectiviteit tot stand gebracht die voor andere opdrachtgevers een bron van inspiratie zou moeten zijn. De credits gaan ook naar architect Don Murphy (VMX Architects) en landschapsarchitect Ronald Rietveld (RAAAF), die Ithaka met hun ontwerpen de kwaliteit hebben meegegeven die het verdient. Waarbij de jury zich één kritische noot veroorlooft: tegenover de royale, aantrekkelijke gemeenschappelijke buitenruimte staan de nogal povere collectieve binnenruimten (entrees, gangen, trappen), die niet de allure hebben van de rest van Ithaka.

Zwemvijver in omsloten binnenterrein Ithaka

In 2006 nodigde de gemeente Almere projectontwikkelaars uit om met ideeën te komen voor zeven kavels in het Homeruskwartier, een wijk in het nieuwe stadsdeel Almere Poort. Uit de 74 voorstellen koos een commissie onder voorzitterschap van oud-minister Sybilla Dekker er veertien – twee voor elk bouwveld. Een van de selectiecriteria was de manier waarop de toekomstige bewoners als mede-opdrachtgevers bij de planontwikkeling zouden worden betrokken. Er moest sprake zijn van een vorm van 'collectief particulier opdrachtgeverschap'. Het Homeruskwartier was door de toenmalige wethouder Adri Duivesteijn namelijk aangewezen als een wijk waar het particulier opdrachtgeverschap volop de ruimte moest krijgen.

Van de twee voorstellen die voor kavel C waren uitgewerkt, koos een grote meerderheid van de bewoners voor Mijn Ithaka van de samenwerkende projectontwikkelaars Van Bekkum Groep BV en Edwin Oostmeijer Projectontwikkeling BV. André van Bekkum en Edwin Oostmeijer, die bij eerdere gelegenheden al hadden samengewerkt, waren een taakverdeling overeengekomen die uitging van hun beider kracht. Van Bekkum zorgde voor de zakelijke onderbouwing en behield het overzicht over het totale project. Oostmeijer bracht de mensen bijeen en begeleidde de totstandkoming van het concept in een gezamenlijk proces van bewoners en ontwerpers. Een aantal bewoners ging met de projectontwikkelaars op 'ontdekkingsreis', op zoek naar het eiland Ithaka uit de Griekse mythologie. Hun gezamenlijke doel was uit te komen bij iets anders dan de 'standaardwoning'. De architect die hen bij deze zoektocht begeleidde, Don Murphy van VMX Architects, had al vaker in samenspraak met toekomstige bewoners woningprojecten ontworpen. Er werden workshops georganiseerd waarbij verkavelingen werden onderzocht en men ging op reis naar inspirerende woningprojecten in Denemarken (Fredensborg van Jørn Utzon) en Zwitserland (Halen van Atelier 5).

Zo ontstond gaandeweg het concept zoals dat uiteindelijk is gerealiseerd: een zo groot mogelijke variëteit van woningtypen en plattegronden, en een beperkte privébuitenruimte in ruil voor een groot gemeenschappelijk binnenterrein. Van de 2,2 hectare grote kavel zijn alleen drie randen bebouwd; de niet-bebouwde zijde grenst aan een singel, met aan de overkant een park. Het meest opvallende element in het omsloten binnenterrein, dat is ontworpen door Ronald Rietveld van RAAAF, is een zwemvijver met de afmetingen van een wedstrijdbad. Het zwemwater wordt biologisch gezuiverd door waterplanten aan weerszijden van het zwemgedeelte.

Het programma voor Ithaka omvat 136 woningen, waaronder appartementen, grondgebonden 'tuinhuizen' in drie beukmaten en een penthouse van 270 vierkante meter. In de plint van het hoofdvolume bevinden zich ook nog twaalf atelier- en winkelruimten en vier horecaruimten.

De opdrachtgevers van Ithaka kregen flink wat tegenwind te verduren toen zich in 2008 de kredietcrisis aandiende, terwijl de planontwikkeling zich in de fase van het voorlopig ontwerp bevond. Toen korte tijd later de grond moest worden gekocht van de gemeente, zoals eerder was overeengekomen, was nog geen enkele woning verkocht. Van de bewoners van het eerste uur haakten de meesten ook nog eens af. Om de problemen het hoofd te bieden, werd allereerst besloten het project in fasen te ontwikkelen. Daarnaast bood de Van Bekkum Groep een koopgarantregeling aan. Via deze regeling – die tot dan toe voorbehouden was geweest aan woningcorporaties – kregen de kopers een korting van 30 procent op de marktwaarde van de woningen, plus een terugkoopgarantie. Het resultaat was dat er voldoende kopers op afkwamen om het project vlot te trekken. Wel betaalde de Van Bekkum Groep hiervoor een flinke prijs: het bedrijf moest uiteindelijk de helft van zijn vermogen uitgeven om het project op de rails te houden. Dat laatste lukte; ondanks de crisis kon Ithaka halverwege 2012 voor het grootste deel worden opgeleverd.

Luchtopname Ithaka

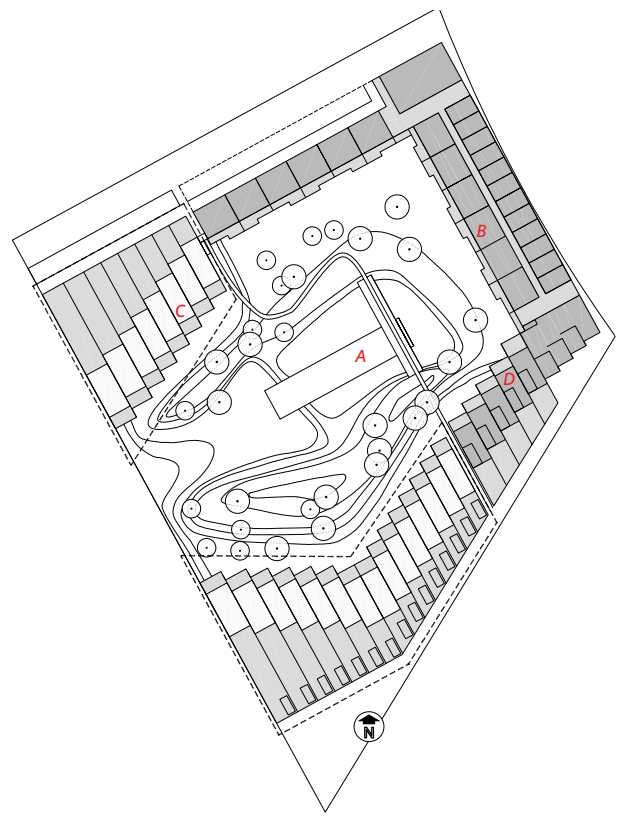

Begane grond
A Zwemvijver
B Hoofdgebouw
C Tuinhuizen
D Dubbeldekker-woningen

1

2

3

4

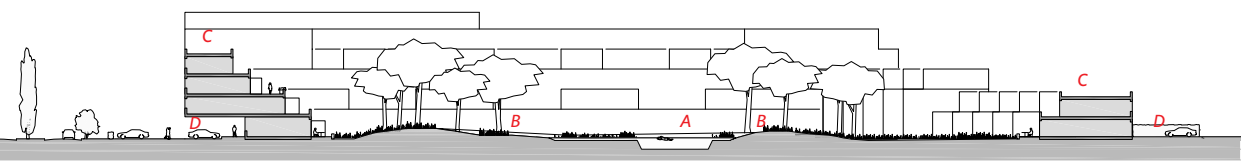

Doorsnede
A Zwemvijver
B Binnenterrein
C Woningen
D Parkeren

1–4 Woningproject Ithaka met zwemvijver in het gemeenschappelijke, omsloten binnenterrein

1

2

3

4

5

6

1 Dubbeldekker-woningen
2 Detail gevel
3 Hoofdgebouw met werkruimten en horeca op de begane grond
4 Woning met tuin aan het binnenterrein
5 Interieur woning
6 Galerij eerste en tweede verdieping hoofdgebouw. Van hier is zicht op het binnenterrein en de zwemvijver.

MIET Recreartpark BV ***MIET AIR in Beers***

Ruimtelijk ontwerp NEXIT Architecten *Planvorming en realisatie* 2010–2013

Juryoordeel

In een tijd waarin de collectieve uitgaven voor cultuur onder druk staan, is een mecenas die de kunstsector ondersteunt meer welkom dan ooit. Als die steun betekent dat van een verrommeld campingterrein een aantrekkelijke verblijfs- en werkvoorziening voor beeldhouwers wordt gemaakt, dan maakt dat de bewondering alleen maar groter. Aan de bevlogenheid van zo'n opdrachtgever hoeft niet meer te worden getwijfeld.

Bart Stok gebruikte de opbrengst van de verkoop van zijn bedrijf om van zijn passie voor beeldhouwen een project te maken. Aanleiding was de zoektocht van zijn vriend en leermeester Loek Hambeukers naar een geschikte accommodatie om workshops voor bronsgieten te geven – een ambacht dat Hambeukers als een van de weinigen in Nederland nog beheerst. Stok wist al wie de architect zou zijn: Addy de Boer van NEXIT, die hem eerder had bijgestaan bij de bouw van een atelier achter zijn huis in Nijmegen. Dat opdrachtgever, gebruiker en ontwerper vervolgens een hecht driemanschap zijn gaan vormen, is af te zien aan het resultaat: een complex van een bovengemiddelde architectonische kwaliteit dat uitstekend aan zijn doel lijkt te beantwoorden. Iedereen had zijn rol, met een opdrachtgever die zijn wensen tegenover de architect duidelijk kenbaar maakte, maar hem ook veel vertrouwen gaf. Het is veelzeggend dat de architect aan het begin geen vast budget meekreeg, maar alleen de algemeen geformuleerde wens om de kosten binnen de perken te houden.

MIET AIR is een duurzaam gebouwencomplex geworden, met een slimme mix van lo-tech *maatregelen en meer geavanceerde voorzieningen zoals warmtewisselaars en betonkernactivering. De paviljoens voor langer verblijf blijven koel in de zomer door een vegetatiedak en grote overstekken. Een zwemvijver dient tevens als berging voor overtollig water.*

Op een enkel onderdeel is de jury kritisch. Zo is de hoog opgetilde kas een wel erg dominante verschijning geworden. Daar staat tegenover dat die kas wel weer een prachtig uitzicht biedt op de omgeving. Daarnaast vindt de jury het jammer dat de opdrachtgever geen gevolg heeft gegeven aan de suggestie van de architect om ook een landschapsontwerper in de arm te nemen. De rangschikking van de gebouwen rond het 'boerenerf' overtuigt, maar de drie paviljoens staan er wat verloren bij. Het geheel oogt op z'n best neutraal, terwijl een landschapsarchitect voor meer samenhang en hiërarchie, en daarmee ook voor wat meer 'poëzie' had kunnen zorgen.

NEXIT Architecten, paviljoens voor de langer verblijvende kunstenaars

Toen beeldend kunstenaar Loek Hambeukers op zoek moest naar een nieuw onderkomen om te wonen en werken, bood Bart Stok uitkomst. Stok, zelf een gepassioneerd beeldhouwer, is zowel vriend als leerling van Hambeukers. Nog niet zo lang geleden heeft hij zijn bedrijf in de levensmiddelenindustrie van de hand gedaan en hij besloot een deel van het geld te gebruiken om niet alleen Hambeukers een dak boven het hoofd te verschaffen, maar ook om er een voorziening voor *artists in residence* aan te verbinden – een plek waar beeldend kunstenaars kortere of langere tijd verblijven om zich ver weg van dagelijkse beslommeringen op hun werk te kunnen concentreren. Daarbij zou Hambeukers beschikbaar zijn om de kunstenaars in te wijden in zijn specialiteit van het bronsgieten – een techniek waar nog maar weinig kunstenaars bedreven in zijn.

De zoektocht van Stok en Hambeukers leidde uiteindelijk naar het buitengebied van Beers, een dorp in de buurt van Cuijk. Daar vonden ze een kleine verlaten camping die zich goed voor hun plannen leek te lenen. De gemeente was bereid een nieuwe functie van het terrein mee te nemen in een reeds lopende procedure om het bestemmingsplan aan te passen. Toen deze wijziging van het bestemmingsplan vertraging opliep, werd het project zodanig gefaseerd dat de eerste fase nog binnen het bestaande bestemmingsplan paste. Uiteindelijk is het campingterrein helemaal leeggemaakt; alleen een karakteristieke elzenhaag en delen van een laurierhaag zijn blijven staan.

Over de keuze van de architect hoefde Stok niet lang na te denken. Dat werd Addy de Boer van NEXIT Architecten, met wie hij goede ervaringen had opgedaan bij de verbouwing van zijn eigen huis. De opzet voor MIET AIR, zoals het complex zou gaan heten, verwijst naar het traditionele boerenerf, met het woonhuis en de overige gebouwen gegroepeerd rond een open ruimte. Alleen voor de drie paviljoens voor langer verblijvende kunstenaars is een vrijere ordening gekozen, achter op het terrein.

Het meest opvallende gebouw is het 'kas-atelier': een opgetilde kas boven op een aantal 'containers'. Het was de bedoeling om hiervoor echte zeecontainers te gebruiken, maar die konden het gewicht van de kas met zijn zware betonnen vloer niet dragen. Uiteindelijk is gekozen voor sterkere dragers van cortenstaal die er op z'n minst uitzien als containers. Binnen in deze 'containers' bevinden zich de logeervertrekken voor korter verblijvende kunstenaars. Het idee van een kas-atelier was ingegeven door Hambeukers' vorige atelier: een kas waar hij met veel plezier had gewerkt. De nieuwe kas wordt hoofdzakelijk gebruikt als expositieruimte en voor het geven van workshops. Naast het woonhuis en het kas-atelier is het 'schuuratelier' het derde grote gebouw op het erf; de vorm ervan is ontleend aan de traditionele boerenschuur. Hier bevindt zich de goed geoutilleerde werkplaats voor het bronsgieten.

Bij het ontwerp van MIET AIR was duurzaamheid een belangrijk uitgangspunt. Er is een ecologische zwemvijver aangelegd die tevens dienstdoet als berging voor overtollig regenwater. De zonnepanelen op het dak van het schuuratelier leveren in principe voldoende elektriciteit voor het hele complex. Ook wat betreft de verwarming is MIET AIR, dat niet is aangesloten op het gasnet, zelfvoorzienend. In het alternatieve energieconcept wordt veel gebruikgemaakt van passieve warmte, maar ook van geavanceerde voorzieningen als betonkernactivering en warmtewisselaars. De longstay-paviljoens hebben vegetatiedaken.

NEXIT Architecten, paviljoens voor de langer verblijvende kunstenaars

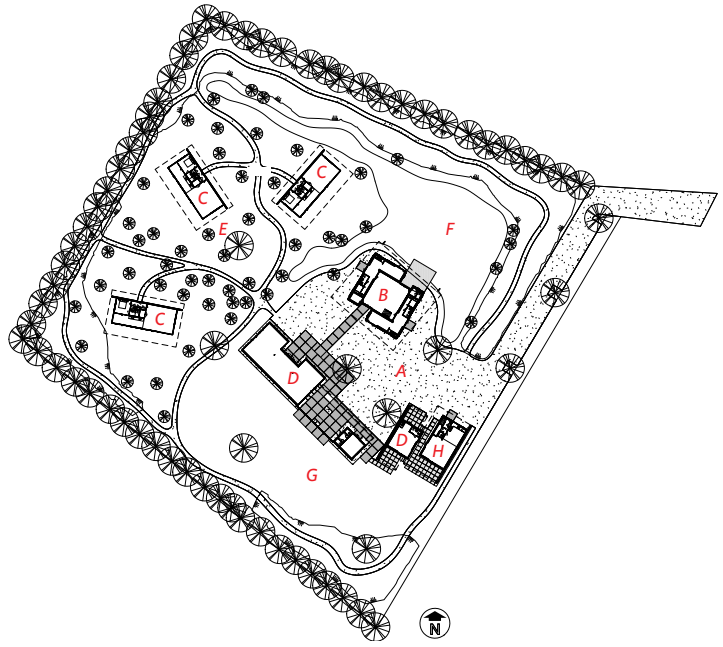

Situatie
A Erf
B Kas-atelier
C Paviljoens
D Schuuratelier
E Tuin
F Ecologische zwemvijver en waterberging
G Weide
H Woning

1

2

3

1 Erf met woning (links), schuuratelier (midden) en kas-atelier (rechts)
2 Doorzicht naar erf en kas-atelier
3 Kas-atelier met ecologische zwemvijver

1

2

3

4

1 Interieur schuuratelier
2 Paviljoen voor de langer verblijvende kunstenaar
3 Interieur verdieping kas-atelier met zicht op de paviljoens
4 Interieur paviljoen voor de langer verblijvende kunstenaar

Stichting Woonbron ***Superkubus in Rotterdam***

Ruimtelijk ontwerp Personal Architecture Rotterdam *Planvorming en realisatie* 2007–2013

Juryoordeel

Met het aankopen en herbestemmen van de Superkubus heeft Woonbron de publieke zaak in meerdere opzichten een dienst bewezen. Om te beginnen laat een woningcorporatie die ook de huisvesting voor ex-gedetineerden tot haar taken rekent, zien dat ze haar maatschappelijke verantwoordelijkheid serieus neemt. Dat geldt evenzeer voor de bereidheid een gemeentelijk monument onder handen te nemen dat in ruimtelijk opzicht zo lastig is, dat het in de eerste dertig jaar van zijn bestaan nooit behoorlijk heeft gefunctioneerd. Wat dit betreft is Woonbron geen opdrachtgever die het zichzelf gemakkelijk heeft gemaakt.

De woningcorporatie kon verwachten dat een woonproject voor ex-gedetineerden op weerstand van de omgeving zou stuiten. Met geduld, maar ook met vastberadenheid, is Woonbron erin geslaagd die weerstand het hoofd te bieden, al was daar uiteindelijk wel een uitspraak van de Raad van State voor nodig. De corporatie wist zich overigens krachtig gesteund door het gemeentebestuur van Rotterdam en door de stichting Exodus – de exploitant van de Superkubus die de ex-gedetineerden begeleidt bij hun terugkeer naar de samenleving.

Woonbron, Exodus en de gemeente Rotterdam verdienen het te worden geprezen voor het standpunt dat een voorziening als deze in de stad thuishoort, en niet moet worden weggestopt op een achterafplek. Het zou overigens een illusie zijn te menen dat het Blaakse Bos, zoals de kubussen worden genoemd, nu ineens het levendige karakter krijgt dat architect Piet Blom destijds voor ogen stond. Voor zijn ontwerp van begin jaren tachtig was de Ponte Vecchio in Florence een inspiratiebron geweest. Bij het begeleid wonen van ex-gedetineerden hoort echter een zekere beslotenheid, waardoor de interactie met de omgeving gering zal zijn.

Bij het opdrachtgeverschap trokken Woonbron en Exodus samen op. Exodus weet als geen ander hoe een woonvoorziening voor ex-gedetineerden functioneert; om die reden nam de stichting een belangrijk deel van het programma van eisen voor haar rekening. Voor de architecten was het in de eerste plaats een interieuropgave, maar dan wel een die gepaard ging met flinke constructieve ingrepen. Die waren het gevolg van de keuze om de privévertrekken niet in het bovenste deel van de kubus onder te brengen, omdat juist dat de meest geschikte plek was voor een royale en lichte gemeenschappelijke ruimte. Een intelligente analyse bracht de ontwerpers tot de conclusie dat een nieuw aan te brengen vide de beste manier was om licht en lucht tot diep in de kubus te laten doordringen. Op zich onderschrijft de jury dat het gebouw hiermee aan bruikbaarheid wint, maar ze betreurt het dat dit ten koste is gegaan van de centrale kolom, die een karakteristiek onderdeel was van de oorspronkelijke constructie. Ook vanwege de materiaalkeuze en de soms weinig zorgvuldige detaillering is de jury er niet van overtuigd geraakt dat dit het best denkbare eindresultaat is. Deze kritische kanttekeningen nemen niet weg dat Woonbron – met in zijn kielzog de stichting Exodus – zijn nominatie voor de Gouden Piramide meer dan waard is.

Gemeenschappelijke ruimte op de bovenste verdieping van de Superkubus

Het is alweer meer dan dertig jaar geleden dat boven de Blaak in Rotterdam de opvallende kubuswoningen zijn gebouwd, naar een ontwerp van architect Piet Blom. Enkele kubussen zijn van extra groot formaat. Twee in elkaar grijpende kubussen zijn nog niet zo lang geleden verbouwd tot een *Stayokay*, zoals de jeugdherberg-nieuwe-stijl wordt genoemd. Voor de derde grote kubus was al die jaren eigenlijk nooit een goede bestemming gevonden. Daarvoor was de ruimte, met overal schuine vlakken en donkere, lastig te bereiken uithoeken, te weerbarstig. Het weerhield woningcorporatie Woonbron er niet van om deze grote kubus een woonbestemming te geven. Woonbron, dat de huisvesting van bijzondere doelgroepen als een van zijn sociaal-maatschappelijke taken ziet, verwierf de kubus om hem geschikt te maken als woonverblijf voor ex-gedetineerden die onder begeleiding terugkeren in de samenleving.
De corporatie deed dat op verzoek van de stichting Exodus, een landelijke nazorgorganisatie voor mensen die uit de gevangenis zijn ontslagen. Afgesproken werd dat Woonbron de Superkubus, zoals die vanaf dat moment is gaan heten, grondig zou laten verbouwen, om hem vervolgens te verhuren aan Exodus, dat voor de exploitatie en de begeleiding van de bewoners zorgt.

Het kan geen verrassing zijn geweest dat het bekend worden van de plannen de nodige beroering bij de omwonenden teweegbracht. De vereniging van eigenaren van de kubuswoningen vreesde dat de komst van ex-gedetineerden een aanslag zou betekenen op de woonkwaliteit en dat de woningen wel eens in waarde zouden kunnen dalen.
Woonbron en stichting Exodus hebben zich ingespannen om de tegenstanders gerust te stellen. Ze werden daarin gesteund door het Rotterdamse gemeentebestuur, dat van oordeel was dat het onder begeleiding terugkeren van ex-gedetineerden het beste midden in de stad kan gebeuren, en niet ergens in een buitenwijk. Toch moest uiteindelijk de rechter eraan te pas komen om Woonbron het groene licht te geven voor de nieuwe bestemming.

Niet alleen maatschappelijk, ook bouwkundig was de transformatie van de Superkubus een lastige opgave.
Het ontwerp werd toevertrouwd aan Maarten Polkamp en Sander van Schaik van Personal Architecture. De keuze voor dit bureau was onder meer ingegeven door het feit dat de architecten ook de verbouwing van die andere twee grote kubussen hadden begeleid. Ze hadden daar al laten zien dat ze goed met deze gecompliceerde gebouwen overweg konden.

Het lag voor de hand dat de beide architecten hun ingreep toespitsten op het interieur, al was het maar omdat de Superkubus een gemeentelijk monument is waarvan de buitenkant een beschermde status heeft. De drie belangrijkste problemen die ze moesten overwinnen, waren het gebrek aan samenhang tussen de verdiepingen, de donkere middenzone en de omslachtige verticale verbindingen.
De ingreep die deze drie opgaven in één keer oploste, was het aanbrengen van een kokervormig interieurelement met in het midden een vide van drie bij drie meter, met daaromheen de nieuwe trappen. Om ruimte te maken voor de vide was wel een forse constructieve ingreep nodig. De grote kolom die zich in het hart van het gebouw bevond, is vervangen door een viertal kleinere kolommen die rusten op een verzwaarde vloer.

In de verbouwde Superkubus zijn de functies gestapeld. Beneden vinden we de entree, de receptie en de kantoren. Op de twee tussenverdiepingen bevinden zich 21 zelfstandige wooneenheden. De meest royale ruimte is de open bovenverdieping, die onder de nok maar liefst elf meter hoog is. Deze lichte en luchtige ruimte biedt onderdak aan de gemeenschappelijke voorzieningen, waaronder de keuken, de woonkamer, de computerruimte en de bibliotheek.

Kubuswoningen van Piet Blom. Linksonder de Superkubus.

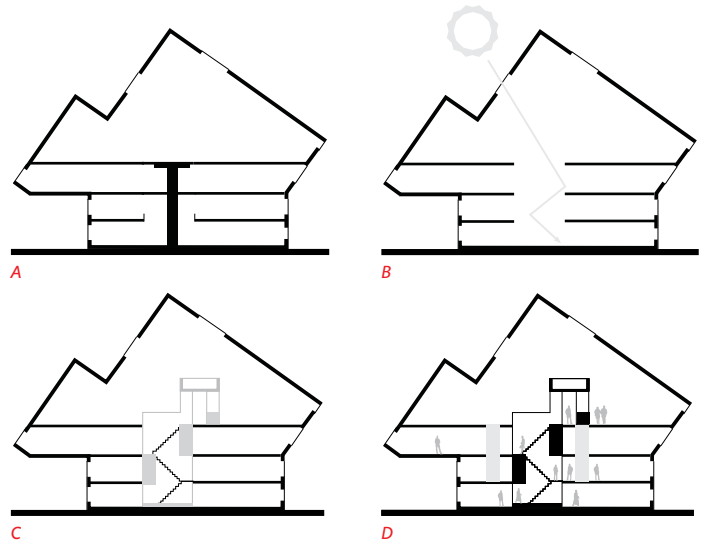

Personal Architecture, schema's Superkubus
A De bestaande situatie met grote kolom
B Het zonlicht in hart van het gebouw
C Het toegevoegde interieurelement met facilitaire functies
D Het nieuwe programma met op de eerste verdieping de entree en het kantoor, op de tweede en derde verdieping de woonvertrekken en bovenin de gemeenschappelijke functies

1

2

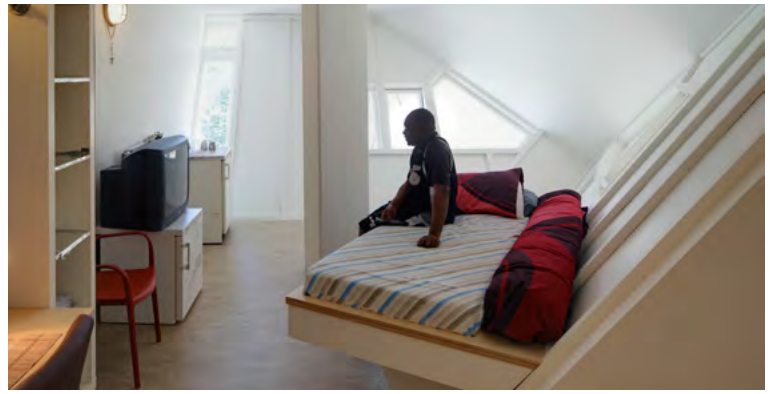

3

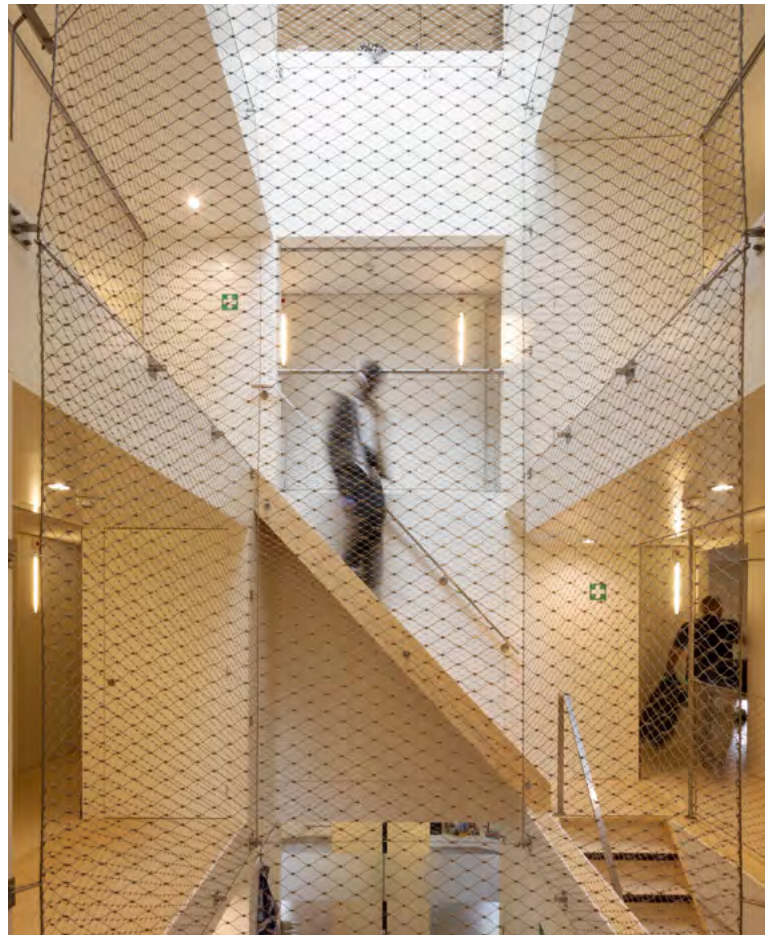

4

1 Entree
2 De eerste verdieping herbergt de receptie, de kantoren en de ‘eerste ontmoetingsplek’ voor de ex-gedetineerden
3 Woon- en slaapkamer voor de tijdelijke bewoner
4 Vide en trappen in het nieuwe hart van de Superkubus

1

2

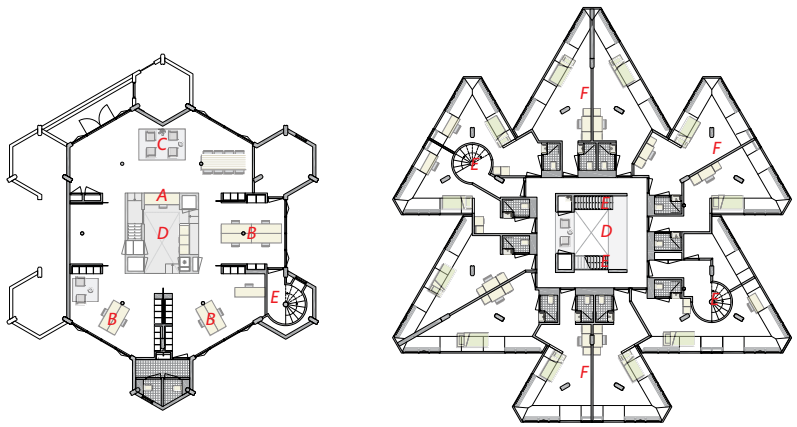

Eerste en derde verdieping
A Receptie
B Kantoren
C Ontmoetingsruimte
D Vide
E Trappen
F Woon- en slaapkamer

1 Gemeenschappelijke ruimte op de bovenste verdieping
2 Bibliotheek

Stichting IJssellandschap ***Natuurderij KeizersRande in Diepenveen***

Ruimtelijk ontwerp van Paridon x de Groot, DAAD Architecten, Alterra *Planvorming en realisatie* 2002–2013

Juryoordeel

'Dit is het verhaal waar het in Nederland over gaat.' Met deze woorden onderstreepte een van de juryleden het belang van Natuurderij KeizersRande. Landbouw, waterveiligheid, natuur en recreatie; vaak staan die met de ruggen naar elkaar. Het is de Stichting IJssellandschap, met directeur Jaap Starkenburg als inspirerend aanvoerder, gelukt die verschillende functies niet alleen met elkaar te verzoenen, maar ze ook nog eens te verenigen op een manier dat ze elkaar versterken.

De bewondering van de jury voor dit project heeft alles te maken met indrukwekkend opdrachtgeverschap. Het begon met de strategische zet om het bureau voor landschapsarchitectuur van Paridon x de Groot een cultuurhistorische verkenning te laten uitvoeren. Die diende als basis voor nieuwe plannen voor het uiterwaardengebied dat de Stichting IJssellandschap in beheer heeft. Het 'ontwerpend onderzoek' leverde inzichten op die in het verdere verloop van het proces cruciaal zouden blijken te zijn. Dat gold in het bijzonder voor het idee om de eeuwenoude landgoederen als het ware over de winterdijk heen de uiterwaarden in te trekken.

De opdrachtgever liet zich niet afschrikken door het taboe op bouwen in de uiterwaarden. Hij had een heilig geloof in het concept van een agrarisch bedrijf in de uiterwaarden dat ook voor het natuur- en waterbeheer zorgt, met een terp als bescherming tegen hoogwater in de IJssel. Met kracht van argumenten slaagde hij er uiteindelijk in zelfs een moloch als Rijkswaterstaat te overtuigen. Daarbij speelde hij slim in op het rijksprogramma Ruimte voor de Rivier, dat in dezelfde periode in het leven was geroepen en waarin een cultuur heerste van ontvankelijkheid voor vernieuwende ideeën. Bij dit alles had de opdrachtgever een uitstekend gevoel voor timing: niet te ver voor de troepen uitlopen, maar iedereen wel steeds een stapje voor zijn. Zo waren oplossingen vaak al voorhanden zodra zich een vraag aandiende. Ook blijkt hij een gelukkige hand te hebben gehad in het kiezen van een pachter van de 'natuurderij': een boerin die even enthousiast en gedreven is als Starkenburg zelf.

Over het uiteindelijke ontwerp kwam de jury niet tot een eensluidend oordeel. De uitzonderlijke kwaliteit en betekenis van de analyse van de landschapsarchitecten was onomstreden. Alleen waren er juryleden die meenden dat dit hoge niveau bij de uitwerking van de ontwerpen geen stand had gehouden. Men miste het ontwerpelement waarin het sublieme van het onderliggende concept tot uitdrukking komt. Andere juryleden zagen het ontbreken van een markant hoogtepunt niet als een bezwaar. Voor hen bleef de kwaliteit van vooral het landschapsontwerp fier overeind.

Het biologisch-dynamisch landbouwbedrijf op Natuurderij KeizersRande

Met het project Ruimte voor de Rivier wil de Rijksoverheid overstromingen van de grote rivieren helpen voorkomen. Een van de maatregelen is het aanleggen van geulen in de uiterwaarden die de afvoercapaciteit flink doen toenemen. Tegelijk zijn in het kader van Natura 2000 aan de uiterwaarden ook doelen van natuurontwikkeling toegekend. Stichting IJssellandschap, die landgoederen en uiterwaarden bij Deventer in beheer heeft, zag haar kans schoon voor een nieuwe visie op de ruimtelijke inrichting. Daarin worden waterveiligheid, landbouw, natuurontwikkeling en recreatie niet langer als elkaars concurrenten gezien, maar als functies die elkaar juist kunnen versterken. Deze benadering heeft geresulteerd in het concept van een 'natuurderij': een landbouwbedrijf dat ook het water- en natuurbeheer voor zijn rekening neemt.

Al voordat sprake was van Ruimte voor de Rivier had de Stichting IJssellandschap het bureau voor landschapsarchitectuur van Paridon x de Groot verzocht een ontwikkelingsvisie voor de uiterwaarden nabij Diepenveen te maken. In de opgave werd gevraagd het binnendijkse landgoed Rande te verbinden met het buitendijkse uiterwaardenlandschap. De landschapsarchitecten hebben dit uitgewerkt in een voorstel voor een nieuw, uitgebreid landgoed 'over de dijk heen'. De ingreep in de uiterwaarden is daarmee tevens een uitbreiding van het landgoed Rande. De ruimtelijke analyse leverde ook de meest geschikte locatie op voor de natuurderij: in de hoek van een bestaand stuk bos.

Het voorstel leidde tot flinke discussies met de overheid. Er rust namelijk min of meer een verbod op bouwen in de uiterwaarden. Ook de Natuurbeschermingswet was een geduchte hinderpaal. Uiteindelijk slaagde de Stichting IJssellandschap onder aanvoering van directeur Jaap Starkenburg erin Rijkswaterstaat, de provincie Overijssel en de gemeente Deventer te overtuigen. Van Paridon x de Groot kreeg vervolgens de opdracht voor het landschapsontwerp, terwijl DAAD Architecten werd aangezocht voor de gebouwen.

Het centrale element in het ontwerp is een terp die de gebouwen en het vee beschermt tegen hoogwater. De terp bestaat uit drie terrassen van verschillende hoogten. Verder zijn in het gebied waterpartijen en wandelroutes aangelegd die het karakter van een landgoed versterken. Op hun beurt hebben de gebouwen met hun representatieve voorkant het aanzien gekregen van een landgoedhuis. Voor de constructie van de gebouwen en voor de lamellen in de gevel is eikenhout gebruikt dat beschikbaar kwam toen bomen werden gekapt om ruimte te maken voor de natuurderij.

Als naam voor dit bijzondere project werd Natuurderij KeizersRande gekozen – een verwijzing naar het landgoed Rande en het uiterwaardengebied, dat de Keizers- en Stobbenwaarden wordt genoemd. Het hart van KeizersRande is een biologisch-dynamisch landbouwbedrijf dat wordt gerund door de jonge boerin Annette Harberink. Het bedrijf heeft circa 150 hectare landbouwgrond en 160 dieren, waaronder tachtig melkkoeien. Er wordt een gesloten kringloop nagestreefd: de dieren worden gevoederd met granen en grassen die op het bedrijf zelf worden verbouwd, terwijl de veestapel op zijn beurt de mest voor het gebied levert. De bijdrage aan het waterbeheer bestaat voornamelijk uit het onderhoud van de geulen die bij hoogwater vollopen. Door intensieve begrazing blijft het gras er kort en wordt voorkomen dat de geulen dichtgroeien met wilgen. De derde taak, de natuurontwikkeling en het natuurbeheer, gebeurt volgens de richtlijnen van Natura 2000. Het belangrijkste doel is een zo groot mogelijke biodiversiteit. Voor de combinatie van landbouw en natuur dient het door Alterra ontwikkelde concept Boeren voor de Natuur als leidraad.

KeizersRande heeft ook een educatieve functie; de natuurderij wordt regelmatig bezocht door schoolklassen en er zijn speciale programma's voor praktijkgericht onderwijs. Met steun van het Mondriaanfonds, de provincie en het programma Alfa van de Europese Unie zijn kunstprojecten uitgevoerd als het *Observatorium* van Krijn de Koning en een 'zondagse pronkkamer' van kunstenaarscollectief Grondvormen.

Natuurderij KeizersRande in aanleg

van Paridon x de Groot, ontwikkelvisie voor de uiterwaarden nabij Diepenveen met de locatiebepaling voor de boerderij, 2003
A Oud Rande
B Smets Rande
C Nieuw Rande
D Rande aan de Rivier / balkon
E IJsseldijk
F IJssel

1

2

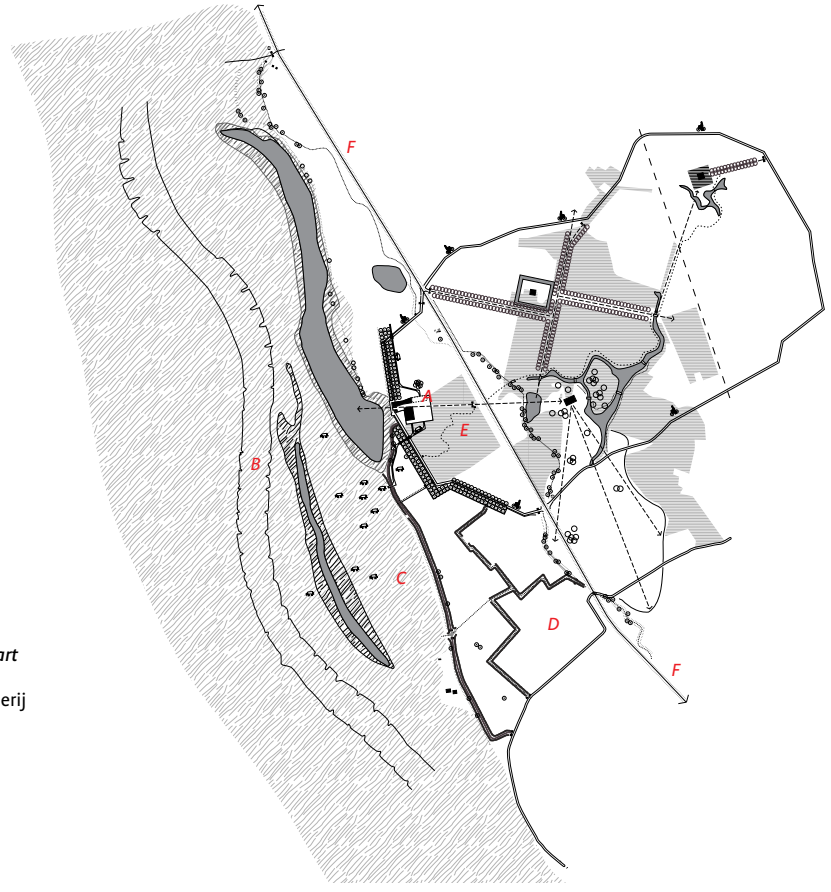

van Paridon x de Groot, plankaart Natuurderij KeizersRande
A Biologisch-dynamische boerderij
B IJssel
C Lage uiterwaarden
D Hoge uiterwaarden
E Hoog rivierduin
F IJsseldijk

3

1–2 van Paridon x de Groot, schets Natuurderij KeizersRande met laagwater (1) en hoogwater (2)
3 DAAD Architecten, biologisch-dynamisch landbouwbedrijf

1

2

4

5

1 Keermuur en trap
2 Hoogwater in Natuurderij KeizersRande
3–4 Biologisch-dynamisch landbouwbedrijf op de terp
5 Koeienstal

Tien overige inzendingen

Juryoordeel

De jury vreest dat Rozet wel eens het einde van een tijdperk zou kunnen markeren. Publieke investeringen in grote culturele complexen staan onder druk, niet in de laatste plaats vanwege het smaller wordend draagvlak voor wat in de ogen van veel mensen 'prestigeobjecten' zijn. Dat is te betreuren, want een geslaagd gebouw als Rozet laat zien dat het hier eigenlijk gaat om een investering in de publieke ruimte. Rozet heeft een lastig gebied als de zuidelijke binnenstad van Arnhem een niet geringe impuls gegeven. De gemeente Arnhem als opdrachtgever verdient lof voor de manier waarop ze de betrokken culturele instellingen bij de planontwikkeling een stem heeft gegeven. Die stem liet men vervolgens zo zwaar wegen, dat die instellingen voor een belangrijk deel als de inhoudelijke opdrachtgevers kunnen worden gezien.

Gemeente Arnhem ***Rozet in Arnhem***

Ruimtelijk ontwerp Neutelings Riedijk Architects, Merkx+Girod/Merk X, deMunnik-deJong-Steinhauser architectencollectief, Catalogtree *Planvorming en realisatie* 2008–2013

Met gebiedsontwikkeling wil Arnhem het zuidelijk deel van de binnenstad een duw in de goede richting geven. Het moet onder meer leiden tot een betere relatie tussen het stadscentrum en de rivier. Vanuit de opvatting dat cultuur hierbij een katalysator kan zijn – en vanuit de wens van culturele instellingen om meer samen te werken – besloot de gemeente er een nieuw cultureel 'warenhuis' te laten bouwen. Het biedt onderdak aan stedelijke voorzieningen als de openbare bibliotheek, het Museum Arnhem, de Volksuniversiteit, de kunstuitleen ToART en het creativiteitscentrum Kunstbedrijf Arnhem. Voor deze instellingen biedt Rozet, zoals het cultureel verzamelgebouw is gaan heten, de kans een breder publiek aan zich te binden.

De gebruikers zijn van meet af aan bij de planontwikkeling betrokken geweest. Waar dat maar enigszins mogelijk was, werd gestreefd naar consensus. De architectenselectie werd voorafgegaan door een aantal gezamenlijke documenten, waaronder een programma van eisen en een 'ideeënboek' waarin de (ruimtelijke) relaties tussen de verschillende functies en gebruikersgroepen zijn uitgewerkt. Via een Europese aanbesteding werden vijf ontwerpbureaus uitgenodigd een visie te presenteren, waarna de keuze viel op Neutelings Riedijk Architects. De onderhandse aanbesteding van het interieur leverde opdrachten op voor Merkx+Girod en ATELIER Alkema. De gemeente hield als opdrachtgever het projectmanagement in eigen huis.

In zijn ontwerp treedt Neutelings Riedijk Rozet tegemoet als een voortzetting van de stad. De stedelijke route voert naar binnen en gaat daarna als een binnenstraat omhoog, met op elke verdieping een 'plein' dat toegang geeft tot de respectievelijke instellingen. Bij de entree op straatniveau bevindt zich een grand café, dan volgen de bibliotheek (vanaf niveau 1) en de Volksuniversiteit en het Kunstbedrijf (vanaf niveau 3). Niveau 5 biedt plaats aan leslokalen, een auditorium, een expositieruimte en een 'foyer' met dakterras. Onder het complex ligt het Erfgoedcentrum, waar 'het verhaal van Arnhem' wordt verteld.

De naam Rozet staat symbool voor het bundelen en delen van kennis en inspiratie. Samen met Neutelings Riedijk heeft het Arnhemse ontwerpbureau Catalogtree het reliëf van een rozet als beeldmerk ontwikkeld, dat in grote aantallen op de binnen- en buitengevels is aangebracht.

Rozet ligt als een taartpunt tussen het oude centrum en een jarenzeventigbuurt met grote kantoorgebouwen

Situatie
A Kortestraat
B Vossenstraat
C Bartok Park

1

2

3

1 Zijgevel Rozet. Door de ramen is de lange opgaande binnenstraat met de daaraan liggende pleinen en functies zichtbaar.
2 Entreehal en trap
3 Voorgevel en hoofdentree

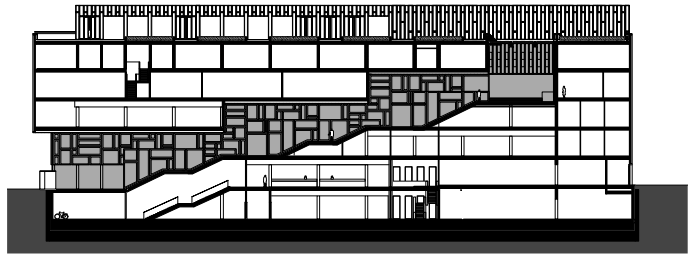

Doorsnede

1

2

3

4

1 Binnenstraat met entree bibliotheek
2 Bibliotheek
3 Het auditorium heeft uitzicht op de toren van de Eusebiuskerk
4 De binnenstraat eindigt op de bovenste verdieping in een foyer en een openbaar dakterras

Juryoordeel

Over de architectuur van het vernieuwde gemeentehuis van Brummen wordt in de jury verschillend gedacht. Sommigen vinden de uitbreiding terughoudend en respectvol, anderen zijn van oordeel dat de monumentale villa er juist te veel door is ingepakt. Algemene waardering is er voor het aanbesteden via een design and build*-constructie. De opdrachtgever gebruikte dit instrument nu eens niet om de kosten te drukken, maar om een zo duurzaam mogelijk gebouw te krijgen. Dat is af te lezen aan het resultaat – en aan het opmerkelijke principe dat de grotendeels demontabele nieuwbouw is ontworpen als een 'grondstoffenbank'.*

Gemeente Brummen ***Gemeentehuis Brummen***

Ruimtelijk ontwerp RAU *Planvorming en realisatie* 2011–2013

De werkomgeving voor de ambtelijke organisatie van de gemeente Brummen, die was gehuisvest in een villa en een semipermanent gebouw, voldeed niet meer. Er werd besloten tot een ingrijpende vernieuwing met behoud van de monumentale villa; de overige bebouwing is vervangen door nieuwbouw. Bij de renovatie van het gemeentehuis stond het streven naar duurzaamheid voorop.

Om de kennis en innovatiekracht van de markt zo goed mogelijk te benutten, werd gekozen voor een project op basis van *design and build*. Zo kreeg het bouwbedrijf waaraan de opdracht werd gegund de volledige verantwoordelijkheid, waarmee het eigenlijk in de rol van ontwikkelaar terechtkwam. De aanbesteding vond plaats op basis van prestatie-eisen. Doordat tevoren een kostenplafond was vastgesteld, kon de gemeente het zich veroorloven de prijs voor slechts 20 procent te laten meewegen. Op die manier werd bevorderd dat de aannemers die zich inschreven zich zouden proberen te onderscheiden op kwaliteit en duurzaamheid. Om innovatieve oplossingen te stimuleren, beperkte de opdrachtgever zich tot het omschrijven van het doel: de hoogst haalbare duurzaamheid op basis van het vastgestelde financiële kader. De weg ernaartoe werd welbewust opengelaten.

Design and build bracht met zich mee dat ook de architect door het bouwbedrijf werd aangestuurd. In het ontwerp van RAU is het streven naar duurzaamheid op tal van gebieden terug te vinden. Voor de uitbreiding is hout het meest gebruikte bouwmateriaal, zowel in de draagconstructie als in de gevelelementen; beton is tot een minimum beperkt gebleven. Omdat ook de nieuwe uitbreiding – die de bestaande villa omsluit – semipermanent is, zijn alle materialen demontabel en herbruikbaar. Met de leveranciers is afgesproken dat ze bereid zijn de bouwmaterialen na twintig jaar terug te nemen om te worden hergebruikt. Op grond hiervan wordt het nieuwbouwdeel van het gemeentehuis wel aangeduid als 'grondstoffenbank'.

Andere onderdelen die het duurzame karakter versterken zijn een mos-sedumdak en een 'groenwand', schanskorven die zijn gevuld met steen van de oudbouw, *cradle-to-cradle* vloerbedekking, een balie van karton, passieve zonwering en driedubbel glas.

Gemeentehuis Brummen. De oude villa wordt omarmd door de U-vormige nieuwbouw.

Axonometrie
A Villa
B Uitbreiding
C Nieuwe entree
D Mos-sedumdak

1

2

1–2 Gemeentehuis Brummen

Doorsnede

1

2

Begane grond en eerste verdieping
A Hoofdentree
B Centrale hal
C Receptie
D Kantoren
E Raad- en trouwzaal

1 Uitbreiding met hoofdentree
2 Centrale hal met receptie

Juryoordeel

De jury is onder de indruk van de daadkracht die de gemeente Helmond aan de dag heeft gelegd nadat een brand het door Piet Blom ontworpen theater 't Speelhuis had verwoest. Bewonderenswaardig snel werd een vervangende locatie gevonden en werd een gerenommeerd architectenbureau in de arm genomen. Ook de daaropvolgende planontwikkeling en -uitvoering verliepen in een ongekend tempo, zeker als men bedenkt dat het nieuwe Speelhuis is ondergebracht in een rijksmonument. Ongetwijfeld heeft dat de nodige gesprekken met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met zich meegebracht. Kijkend naar het resultaat is er vervolgens niets dat op haastwerk duidt. Tal van intelligente oplossingen gaan gepaard met een hoge architectonische kwaliteit.

Gemeente Helmond ***Theater Speelhuis in Helmond***

Ruimtelijk ontwerp cepezed *Planvorming en realisatie* 2012–2013

Nadat in december 2011 het door Piet Blom ontworpen theater 't Speelhuis in Helmond door brand was verwoest, kwam de gemeente meteen in actie om op de kortst mogelijke termijn voor een vervangend podium te zorgen. Binnen vier maanden zou er een visie op tafel moeten liggen, inclusief de locatie voor een nieuw (tijdelijk) theater. De keuze viel op een kerk: de Onze Lieve Vrouwe Tenhemelopneming, een neobyzantijns rijksmonument dat al enige tijd leegstond. De voordelen waren evident: de kerk was gunstig gelegen, parkeren was er geen probleem en als de ingang zou worden verplaatst, zou er weinig overlast zijn voor de omwonenden.

Op 30 mei 2012, de dag nadat de gemeenteraad met de keuze voor de kerk had ingestemd, ging het ontwikkeltraject van start. De ontwerpopdracht ging naar cepezed, dat van de drie architectenbureaus die waren uitgenodigd met een voorstel te komen de meeste indruk had gemaakt. Een randvoorwaarde voor ingrepen in rijksmonumenten is dat ze later ongedaan kunnen worden gemaakt. Het podium, de dubbele tribune met 434 zitplaatsen en de foyer hebben daarom het karakter van een inbouwpakket, waarbij de foyer zich onder de tribune bevindt. Aan de buitenzijde van het kerkgebouw zijn twee volumes toegevoegd, die eveneens weer te verwijderen zijn. Het ene blok (van 5 x 20 meter) bevat de entree, de garderobe en de toiletten. Het andere volume meet 12 x 12 meter, heeft twee verdiepingen en herbergt de expeditie en de ruimten voor de artiesten. De doorgangen naar de kerk zijn aangebracht op de plaatsen waar vroeger de biechtstoelen stonden.

In september 2012 begon de verbouwing, die in recordtempo werd uitgevoerd. Nog geen half jaar later, op 9 februari 2013 – iets meer dan een jaar na de desastreuze brand – beleefde het nieuwe Theater Speelhuis zijn eerste voorstelling.

Kerk Onze Lieve Vrouwe Tenhemelopneming met de nieuwe aanbouwen

Boven: oorspronkelijk interieur
Onder: brand in Theater 't Speelhuis, december 2011

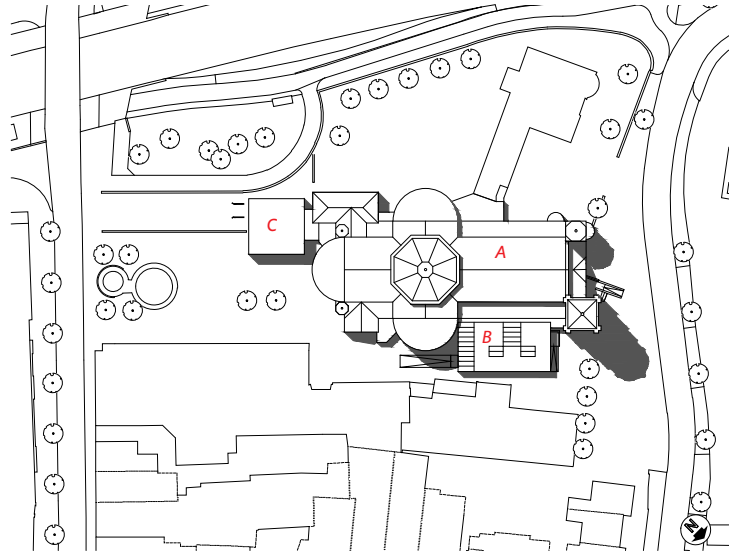

Situatie
A Voormalige kerk Onze Lieve Vrouwe Ten Hemelopneming
B Nieuw entreegebouw
C Nieuwe aanbouw met ruimten voor de artiesten

1 Entreegebouw met de balie en garderobe
2 Foyer
3 Trappen achter de dubbele tribune

1

2

3

1

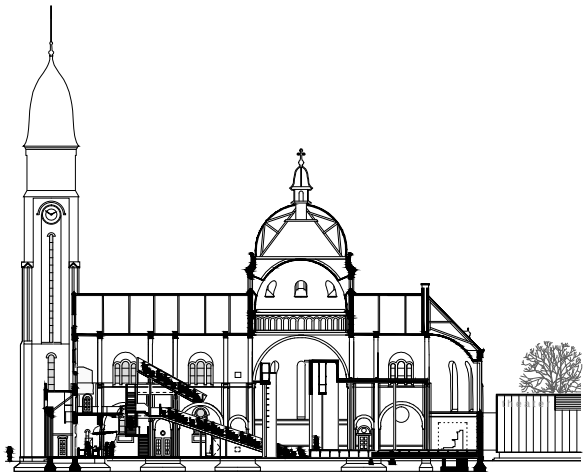

Doorsnede

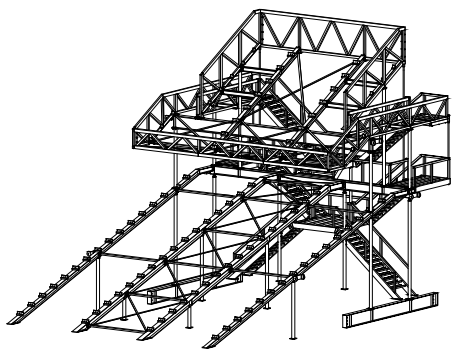

Axonometrie tribune

1 Toneel in koor van de voormalige kerk
2 Ingebouwde dubbele tribune

2

Juryoordeel

Vlaardingen heeft niet de naam een uitgesproken cultuurstad te zijn. Dat maakt de bewondering voor de forse investering om een historisch park in zijn oude luister te herstellen, plus een ingrijpende vernieuwing van het park ernaast, alleen maar groter. In de keuze van de ontwerper heeft de gemeente een gelukkige hand gehad. Landschapsarchitect Michael van Gessel is een specialist die de oorspronkelijke compositie weer wil laten spreken. Hij is meer uit op het opruimen dan op het toevoegen van nieuwe elementen. De jury is ook positief over de manier waarop bewoners en andere belanghebbenden (middels een parkpanel met een externe voorzitter) bij de ontwikkeling en uitvoering van de plannen zijn betrokken.

Gemeente Vlaardingen ***'t Hof en Oranjepark in Vlaardingen***

Ruimtelijk ontwerp Michael van Gessel *Planvorming en realisatie* 2008–2012

Tezamen vormen 't Hof en het Oranjepark het grootste stadspark van Vlaardingen. 't Hof is in de zeventiende eeuw in renaissancestijl aangelegd als tuin van een landhuis. Het ernaast gelegen Oranjepark dateert van 1937. Door een flinke beheersachterstand waren de beide parken er niet best aan toe. De meeste problemen werden veroorzaakt door toenemende wateroverlast, die weer het gevolg was van het steeds verder inklinken van de veenbodem. De gemeente Vlaardingen achtte de tijd rijp voor een plan om het herstel en het beheer van de beide parken integraal aan te pakken. In het geval van het cultuurhistorisch waardevolle 't Hof zou het in de eerste plaats moeten gaan om een zorgvuldige restauratie. Bij het Oranjepark kwam de nadruk te liggen op renovatie: met behoud van de hoofdopzet was hier ruimte voor nieuwe functies om er een eigentijds groengebied van te maken.

Na een selectieprocedure ging de ontwerpopdracht naar Michael van Gessel, die als landschapsarchitect vaker indruk maakt met de restauratie en renovatie van parken. Het plan van Van Gessel behelsde onder meer een uitbreiding van de watergangen, een nieuw padenstelsel, de herschikking van de heesters en andere groenstructuren en de sanering van het bomenbestand. Als bomen moesten worden geveld, was dat bijna altijd vanwege achterstallig onderhoud; bij de nieuwe structuur van paden en watergangen werden bestaande bomen zo veel mogelijk ontzien. In het Oranjepark is een skatebaan gemaakt; het ontwerp daarvan is in samenwerking met de skaters ontwikkeld. In het Oranjepark ligt ook het vernieuwde evenemententerrein, waar onder meer het jaarlijkse festival Zomerterras wordt gehouden. Het gras van het evenemententerrein is voorzien van een kunststof 'wapening', waardoor het een flinke belasting verdraagt.

Doorgaans roepen plannen met bestaande groengebieden heftige reacties op, zeker als daarbij bomen moeten verdwijnen. De gemeente heeft van het begin af aan veel werk gemaakt van de participatie van omwonenden en belangengroepen. Een belangrijke rol was daarbij weggelegd voor een 'parkpanel'. Daarin zaten bewoners en vertegenwoordigers van belanghebbenden, waaronder de Historische Vereniging Vlaardingen en de Stichting Boombehoud Vlaardingen. In het panel, met Paul Weststrate van het bureau Awareness als onafhankelijk voorzitter, werden alle ingrepen en voorstellen diepgaand besproken.

't Hof en Oranjepark na de restauratie en renovatie

Michael van Gessel, definitief ontwerp
A 't Hof
B Oranjepark
C Carré
D Evenemententerrein
E Skatebaan

1

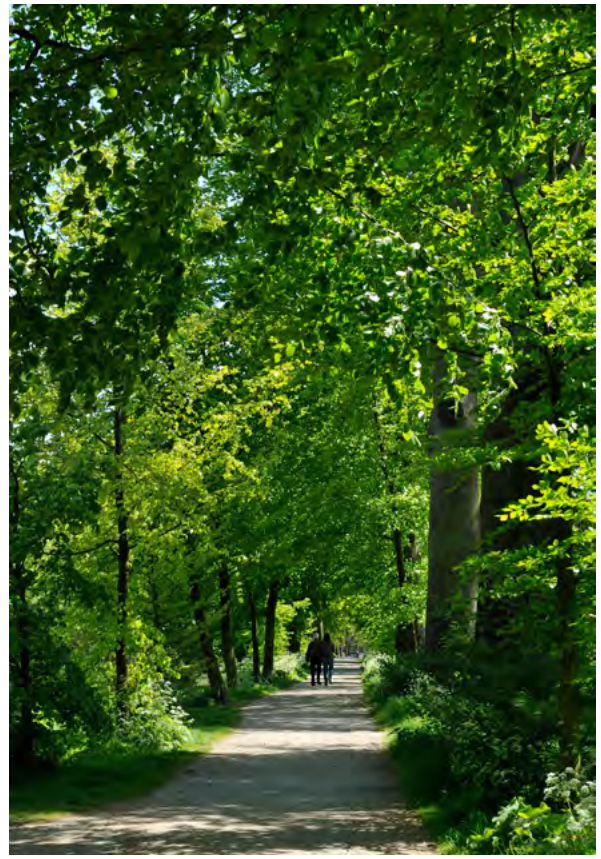

2

3

1–2 In 't Hof en het Oranjepark zijn de watergangen uitgebreid en is een nieuw padenstelsel aangelegd
3 Nieuwe brug

1

2

3

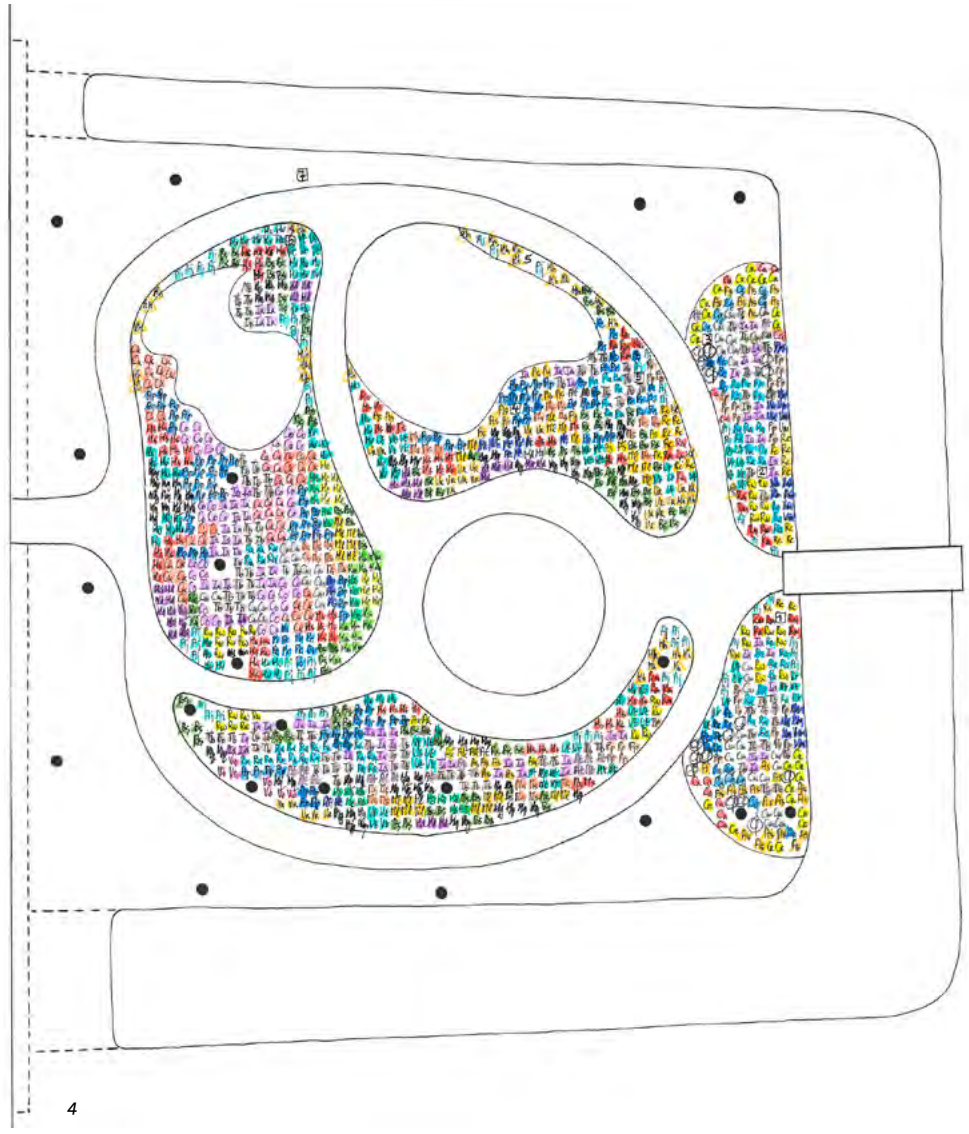

4

1 Kinderspeelterrein
2 Nieuw zitmeubilair
3 Skatebaan (Bureau Carve) op het nieuwe evenemententerrein
4 Michael van Gessel, beplantingsplan voor het carré in 't Hof, 2010

Juryoordeel

Er zijn weinig inzenders voor de Gouden Piramide die niet wijzen op het duurzaamheidsgehalte van het ingestuurde project. Bij nadere beschouwing blijkt die duurzaamheid vaak nogal obligaat te zijn; de groep opdrachtgevers die echt indruk weten te maken is veel kleiner. Van Helvoirt is zonder twijfel een van hen. Met de uitbreiding van het hoofdkwartier van zijn hoveniersbedrijf toont hij zich een bevlogen bouwheer die bereid is ver te gaan om zijn idealen in praktijk te brengen. Af en toe lijkt hij zelfs zijn architect de loef te hebben afgestoken. Ook op het proces heeft hij een stevige greep gehouden, met een weloverwogen keuze om niet vanuit het keurslijf van een blauwdruk te werken, en om in plaats van een hoofdaannemer een team van 'co-makers' om zich heen te verzamelen.

Bert van Helvoirt ***Proyecto Roble in Berkel-Enschot***

Ruimtelijk ontwerp Équipe voor Architectuur en Urbanisme *Planvorming en realisatie* 2007–2012

De opdrachtgever heeft de uitbreiding van zijn hoveniersbedrijf aangegrepen om zijn idealen in praktijk te brengen. En wel op een zodanige manier dat medewerkers en klanten erdoor worden geïnspireerd. De keuze voor kwaliteit en duurzaamheid had om te beginnen gevolgen voor de organisatie van het proces. Om van zo veel mogelijk partijen de inbreng te optimaliseren, lag daarin de nadruk op co-creatie. Voor de ontwikkeling en uitwerking van de uitgangspunten werd ruim de tijd genomen. Van de architecten werd zelfs gevraagd het feitelijke ontwerpen en het bedenken van vormen voorlopig achterwege te laten. Eerst nadat de idealen naar uitgangspunten waren vertaald, werden de contouren van het gebouw bepaald. In het startdocument was een centrale plaats weggelegd voor het principe van *cradle to cradle*. De opdrachtgever koos er bovendien voor niet te werken met een hoofdaannemer, maar met een bouwteam met acht min of meer gelijkwaardige co-makers: een 'bouwteam plus', zoals hij het zelf noemt.

Uiteindelijk heeft de uitbreiding van het bedrijf het aanzien gekregen van een archetypische agrarische loods die tegelijk kas en kantoor is. Aan de noordzijde bevinden zich de kantine en de kantoorruimte. Het zuidelijk deel is een grote, multifunctionele foyer; hier kunnen onder meer bijeenkomsten worden gehouden. Tussen de beide delen in staat een leemkachel die brandt op snoeihout. Door het ontbreken van plafonds ervaart men overal de royale ruimte van het gebouw.

Het duurzame karakter komt onder meer tot uitdrukking in een systeem van passieve klimatisering op basis van *lo-tech* verwarming, ventilatie en koeling. Er wordt gebruikgemaakt van groene energie en de kas zorgt voor overvloedig daglicht in het interieur. Aan de zuidkant is het dak bedekt met zonnecellen, terwijl het dak aan de noordzijde tevens een helofytenfilter is dat de zuivering van afvalwater voor zijn rekening neemt. De opdrachtgever claimt dat het een wereldprimeur is: het eerste helofytenfilter op een schuin dak. Een andere vorm van duurzaamheid is het hergebruik van materialen, waaronder de stoelen en de onderstellen van de tafels. De deurgreep is gemaakt van een trapleuning, de tijdschriftenkast van een verwarmingsbuis en voor de fietsenstalling zijn oude staalprofielen en de restanten van de houten lattengevel gebruikt.

Hoveniersbedrijf Proyecto Roble

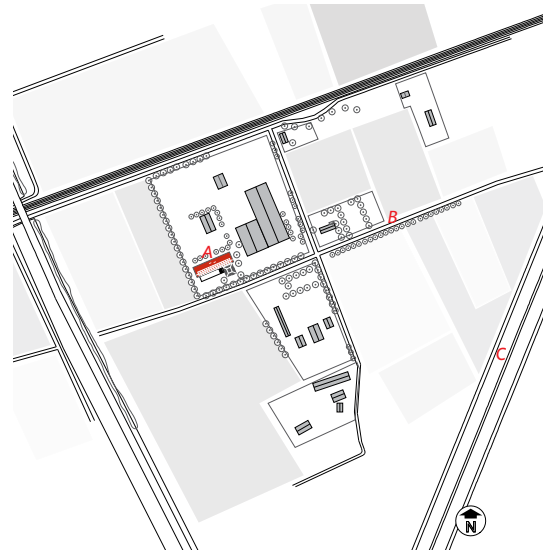

Situatie
A Hoveniersbedrijf
B Oisterwijksebaan
C A65

1

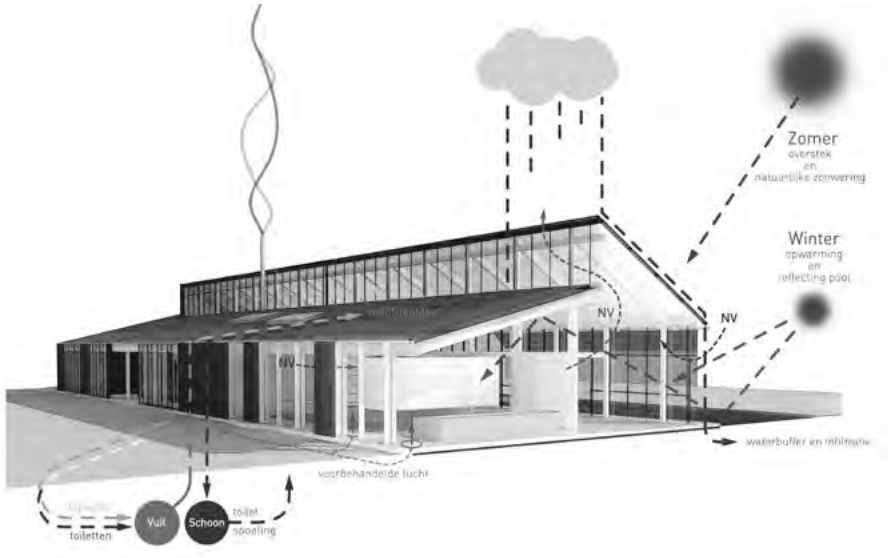

Schema werking energie en duurzaamheid hoveniersbedrijf

2

3

1 De kantoor- en vergaderruimten liggen aan de noordgevel
2 Terras en vijver met daarachter het hoveniersbedrijf
3 Uitzicht vanuit de multifunctionele foyer

1–2 Interieur hoveniersbedrijf
3 Multifunctionele foyer

Begane grond
A Entree en balie
B Multifunctionele foyer
C Kantoor
D Kantine
E Vergaderruimte
F Vijver

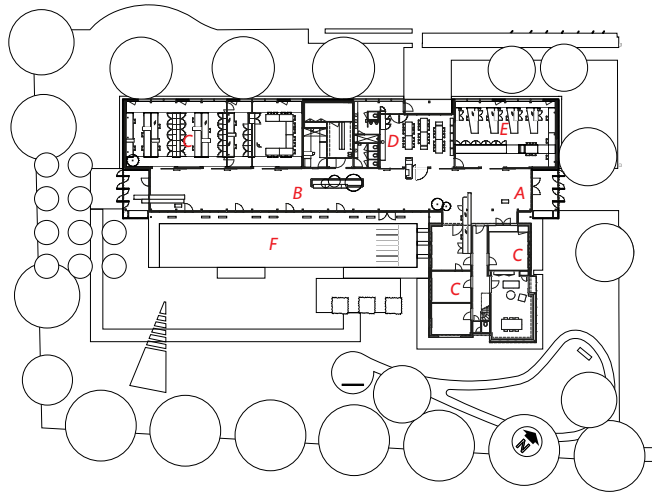

1

2

3

Juryoordeel

Een curieus opdrachtgeverschap: drie broers uit de horecawereld zonder ervaring met projectontwikkeling krijgen de gunning bij een door de gemeente uitgeschreven aanbesteding, waarbij de architect al vastligt. Ook het concept is dan al een gegeven: een anderhalf keer uitvergrote 'glazen boerderij'. Het zal de opdrachtgevers hebben geholpen om, met een bouwbedrijf als partner, het traject tot een goed einde te brengen. Het succes heeft meerdere vaders. Naast de opdrachtgevers zijn dat architect (en oud-dorpsgenoot) Winy Maas van MVRDV, die met het intrigerende idee van een glazen boerderij kwam, en de gemeente Schijndel, die een manier vond om het opdrachtgeverschap uit handen te geven zonder daarmee de greep op het project te verliezen. Het laat zien hoe in deze onzekere tijd rolverschuivingen tot nieuwe perspectieven kunnen leiden.

Rembrand VOF ***De Glazen Boerderij in Schijndel***

Ruimtelijk ontwerp MVRDV *Planvorming en realisatie* 2009–2012

Als twintigjarige student benaderde Winy Maas de burgemeester van zijn geboortedorp Schijndel met een plan om eindelijk eens het gat aan de Markt te dichten dat was ontstaan door een bombardement in de Tweede Wereldoorlog. Met het aanbod gebeurde lange tijd niets, tot een wethouder de kwestie in 2000 oppakte en contact opnam met Maas, die als partner van MVRDV inmiddels een bekend architect was geworden. Maas maakte vervolgens een reeks ontwerpen voor een multifunctioneel gebouw, die in de dorpsgemeenschap steeds aanleiding gaven voor levendige debatten. Toen er uiteindelijk een maximaal volume was vastgesteld, bleek dat de vorm van deze 'envelop' veel weg had van een uitvergrote boerderij. Dat bracht de architect op het idee om het nieuwe gebouw er ook als een boerderij te laten uitzien, maar dan 1,6 keer groter. Nadat van een groot aantal boerderijen in de omgeving van Schijndel foto's waren gemaakt, vroeg MVRDV aan beeldend kunstenaar Frank van der Salm om van verschillende fragmenten één 'gemiddelde' boerderij samen te stellen. De beelden werden geprint op de geheel glazen gevel van in totaal 1800 vierkante meter. Op plaatsen waar de gevel transparant moest blijven, zoals bij etalages, is de print onderbroken.

Om een opdrachtgever voor dit opvallende ontwerp te vinden, schreef de gemeente Schijndel in 2011 een Europese aanbesteding uit. Het accepteren van Maas als architect was een van de voorwaarden. De gunning werd toegekend aan de gebroeders Van den Brand, lokale winkeliers en horecaondernemers die al langer de wens hadden om op de Markt een horecavestiging te openen. Omdat de broers geen ervaring hadden met projectontwikkeling zochten ze samenwerking met twee andere Schijndelse bedrijven: Remmers Projectontwikkeling en Remmers Bouw. Tezamen brachten ze het opdrachtgeverschap onder in de voor de gelegenheid opgerichte Rembrand VOF.

De Glazen Boerderij werd in 2013 opgeleverd. Op straatniveau bevinden zich winkels en horeca. De eerste verdieping bevat kantoren en op de tweede verdieping heeft zich een wellnesscentrum gevestigd.

De Glazen Boerderij op de Markt in Schijndel

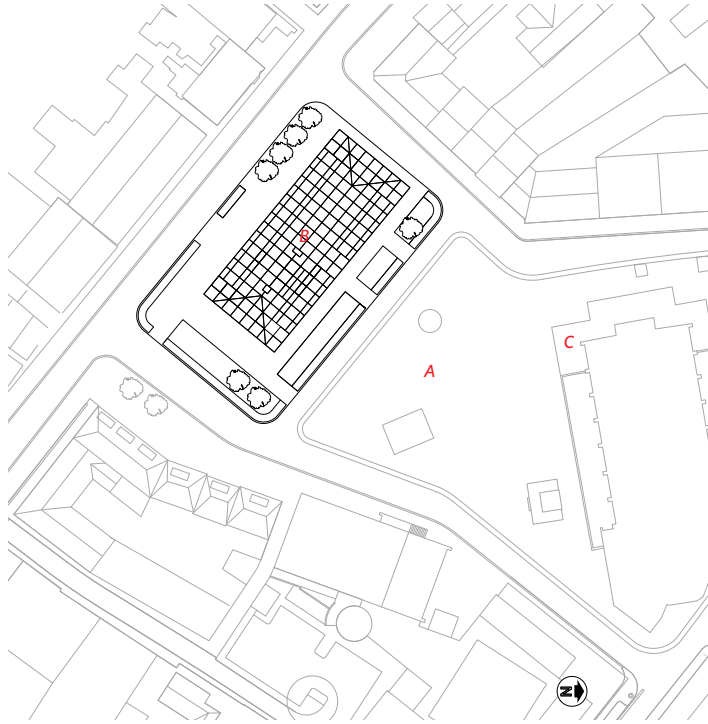

Situatie
A Markt
B De Glazen Boerderij
C Kerk

1

2

3

1 Glazen gevel met doorkijk naar een winkel
2 Zicht vanuit een van de winkels
3 De Glazen Boerderij op de Markt

1–2 Horeca
3 Detail gevel

1

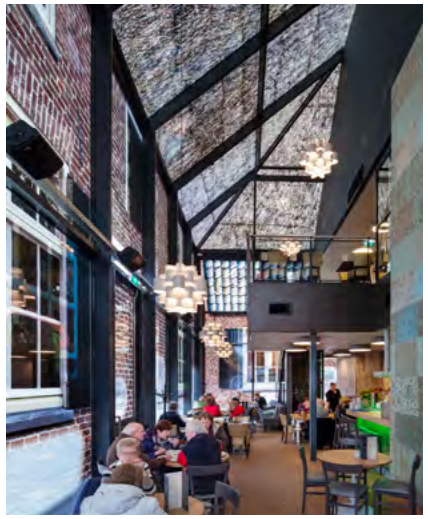

2

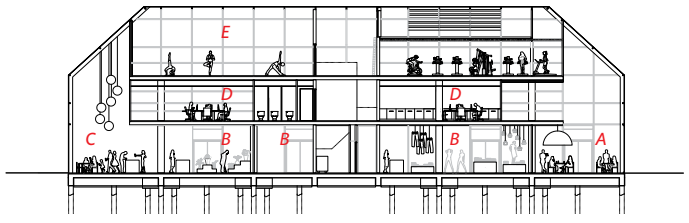

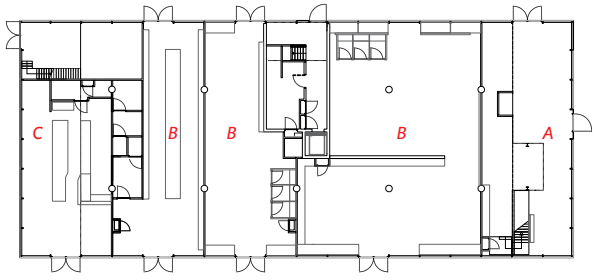

Doorsnede en plattegrond
A Restaurant
B Commerciële ruimte
C Café
D Kantoor
E Yogastudio

3

Juryoordeel

Er zijn voor deze Gouden Piramide nogal wat projecten ingezonden waarvoor vrijwilligers het initiatief hebben genomen. Hoeve Klein Mariendaal, een zorgboerderij met een theeschenkerij, is daarvan een voorbeeld. Ook nadat het is gereedgekomen, wordt het project grotendeels gedragen door vrijwilligers; de stichting die voor Hoeve Klein Mariendaal is opgericht, telt nauwelijks meer dan twee betaalde banen. Hoewel het resultaat architectonisch geen uitschieter is, verdient de opdrachtgever lof voor de zorgvuldige omgang met de monumentale boerderij en de inpassing van de gebouwen in het landschap. Daarbij is het vooral het sociaal-maatschappelijke verhaal, met inbegrip van de verbinding die is gelegd met de nabijgelegen woonwijk, dat indruk maakt.

Stichting Hoeve Klein Mariendaal ***Hoeve Klein Mariendaal in Arnhem***

Ruimtelijk ontwerp Strategie Architecten, veenenbosch en bosch landschapsarchitecten, SmitsRinsma
Planvorming en realisatie 2010–2013

In 2004 namen twee Arnhemse burgers het initiatief voor een zorgboerderij, die tevens een functie voor de buurt zou moeten vervullen. Hun eerste onderkomen was een woonwagen, gevolgd door een blokhut in Oosterbeek. Uiteindelijk kwamen ze in contact met het Geldersch Landschap, dat een bestemming zocht voor Hoeve Klein Mariendaal, een historische boerderij (en rijksmonument) aan de rand van Arnhem. Men werd het erover eens dat de boerderij zich goed leende om er een voorziening in onder te brengen voor dagbesteding en beschut werk voor mensen met een beperking.

Besloten werd de boerderij te restaureren en uit te breiden met een nieuwe kapschuur. Die laatste werd helemaal afgestemd op de bestaande boerderij en het landschap. Hij werd gemaakt van verduurzaamd hout uit de regio en waar mogelijk werden traditionele bouwmethoden toegepast. Zo zijn de houten bouwdelen verbonden door pen-gatverbindingen. Uit een oogpunt van duurzaamheid kreeg de kapschuur daarnaast een aantal eigentijdse voorzieningen, zoals een sedumdak en zonnepanelen.

In en vanuit de Hoeve Klein Mariendaal verrichten de vijftig volwassen deelnemers uiteenlopende activiteiten als dierverzorging, groenonderhoud in de wijk (zowel bij particulieren als in de openbare ruimte), een tuinderij en een theeschenkerij. Tevens is het een praktijklocatie voor voortgezet speciaal onderwijs, is er een programma voor kinderen met autisme en wordt een belevingsprogramma voor demente ouderen aangeboden. De nieuwe kapschuur biedt onderdak aan de stallen, een inpakruimte voor de geoogste groenten, de kantine, het kantoor en een vergaderruimte. In de boerderij vinden we de theeschenkerij (met een professionele horecakeuken), de groepsruimte voor de deelnemers en de beheerderswoning.

Gedurende de hele ontwikkeling van het project zijn vrijwilligers een belangrijke rol blijven spelen; de professionele organisatie is zo klein mogelijk gehouden. Zo hebben vrijwilligers een deel van de bouwwerkzaamheden voor hun rekening genomen. Daarnaast beschikte de Stichting Hoeve Klein Mariendaal over bestuursleden met een professionele achtergrond die goed van pas kwam, zoals een bouwkundige, een jurist en een ex-wethouder.

Hoeve Klein Mariendaal

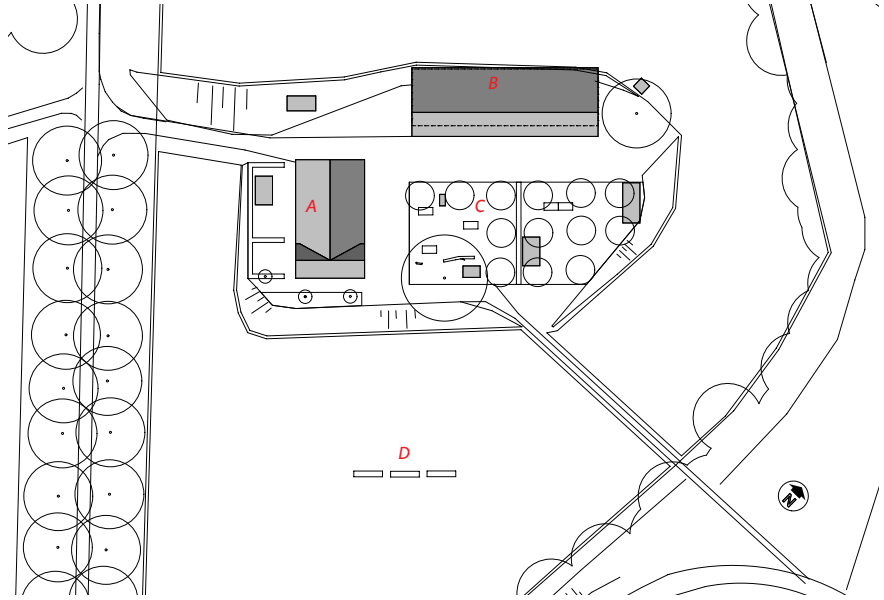

Situatie
A Boerderij
B Nieuwe kapschuur
C Dierenweide
D Opkweekbakken

1

2

3

1 Hoeve Klein Mariendaal met de historische boerderij (links) en de nieuwe kapschuur (rechts)
2 Theeschenkerij in de historische boerderij
3 Strategie Architecten, de nieuwe kapschuur

1

2

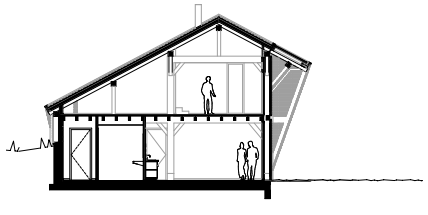

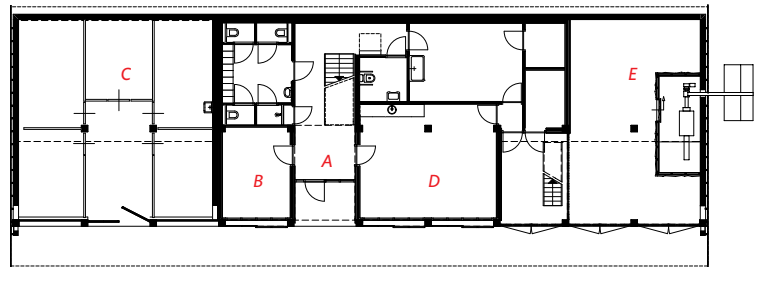

1 Werkruimte op de verdieping van de nieuwe kapschuur
2 Hooizolder boven de stallen in de nieuwe kapschuur

Doorsnede en plattegrond nieuwe kapschuur
A Entreehal
B Kantoor
C Stallen
D Kantine
E Materieel

Juryoordeel

Met een budget van minder dan een ton is dit ongetwijfeld een van de minst prijzige projecten die voor de Gouden Piramide zijn ingezonden. Dat maakt de waardering voor de opdrachtgever alleen maar groter. De slimme strategie is erop gericht om, met de beperkte middelen die in deze beginfase beschikbaar zijn, zo snel mogelijk een eerste stap te zetten. Het moet een proces op gang brengen dat uiteindelijk tot een echt museum leidt. Met Doepel Strijkers werden ontwerpers gekozen die vaker hebben laten zien dat ze met weinig geld iets betekenisvols kunnen maken. Ontwerpers en opdrachtgever gaven ook nog eens blijk van hun maatschappelijke verantwoordelijkheid door werk te bieden aan jongeren met een taakstraf.

Stichting SLEM ***SLEM in Waalwijk***

Ruimtelijk ontwerp Doepel Strijkers *Planvorming en realisatie* 2012–2013

Het Nederlands Leder en Schoenenmuseum is gevestigd in een bedrijfsgebouw dat zich daar eigenlijk niet toe leent: het is klein en bouwvallig en het ligt op een weinig aantrekkelijke plek op een industrieterrein. Vandaar het besluit om te verhuizen naar het voormalige gemeentehuis, dat al enige tijd leegstond, in het centrum van Waalwijk. Op die nieuwe locatie zou aan het museum een centrum voor innovatie en educatie worden verbonden, alsmede een retailcentrum voor schoenen. Voor dit alles werd een nieuwe stichting opgericht: Shoes Leather Education Museum, kortweg SLEM.

Als eerste is in het oude gemeentehuis het nieuwe innovatie- en educatiecentrum ondergebracht; het museum en het retailcentrum volgen later.
De kaders voor de verbouwing waren beperkt. Er was maar weinig geld, terwijl de totstandkoming onder een grote tijdsdruk stond. Om in aanmerking te komen voor subsidie van de belangrijkste financier, moest SLEM uiterlijk in januari 2013 zijn deuren openen – terwijl de planontwikkeling niet eerder dan medio 2012 was begonnen en het ontwerp pas in november 2012 door de gemeente was goedgekeurd.

In Doepel Strijkers vond SLEM een ontwerpbureau waarvan bekend is dat het wel raad weet met projecten met een klein budget. Samen met de opdrachtgever maakte Doepel Strijkers een plan dat in enkele weken kon worden uitgevoerd. Eerst werd de ruimte zo leeg mogelijk gemaakt. Vloerbedekking, balies, plafonds en een muur werden weggehaald. Hierna volgde een simpele ingreep om van het centrum een herkenbaar geheel te maken: alles (behalve de gevel, vanwege de monumentale status) werd in dezelfde lichtblauwe kleur geschilderd – niet toevallig de kleur die ontstaat bij een bepaald procedé van leerlooien. Ook de inrichting werd grotendeels bepaald door het krappe budget en het streven naar duurzaamheid. Het meubilair is *vintage* en de gordijnen zijn gemaakt van restanten leer die anders zouden zijn weggegooid.

Het plan omvatte ook de betrokkenheid van de Waalwijkse gemeenschap. Leveranciers werden aangemoedigd korting te geven en er werd een bedrijf gevonden dat bereid was het oude interieur gratis te slopen. Een deel van de werkvoorbereiding werd uitgevoerd door jongeren met een taakstraf.

Het innovatie- en educatiecentrum van SLEM in het voormalige gemeentehuis van Waalwijk

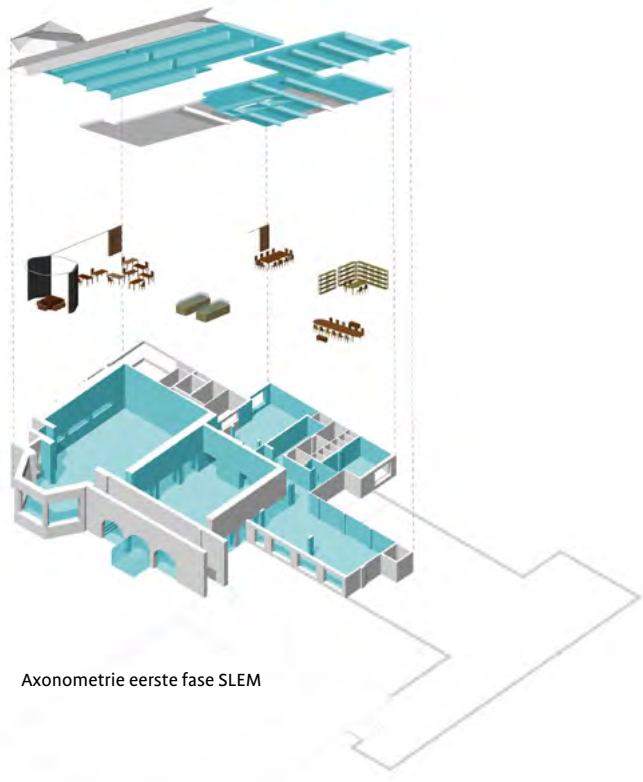

Axonometrie eerste fase SLEM

1

1 Entree en tentoonstellingshal
2 Werkruimte met lederen gordijnen

2

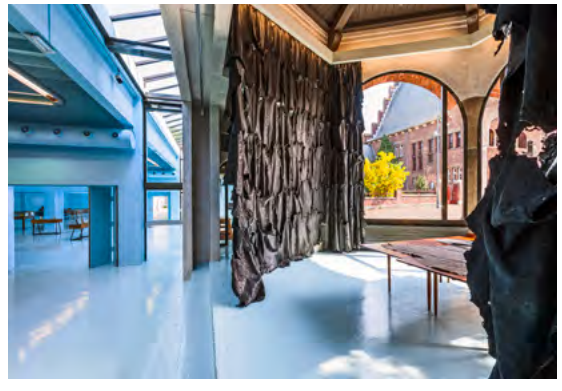

1 Tentoonstellingshal
2 Atelier
3 Tentoonstellingsruimte
4 Entree met tochtsluis

1

2

3

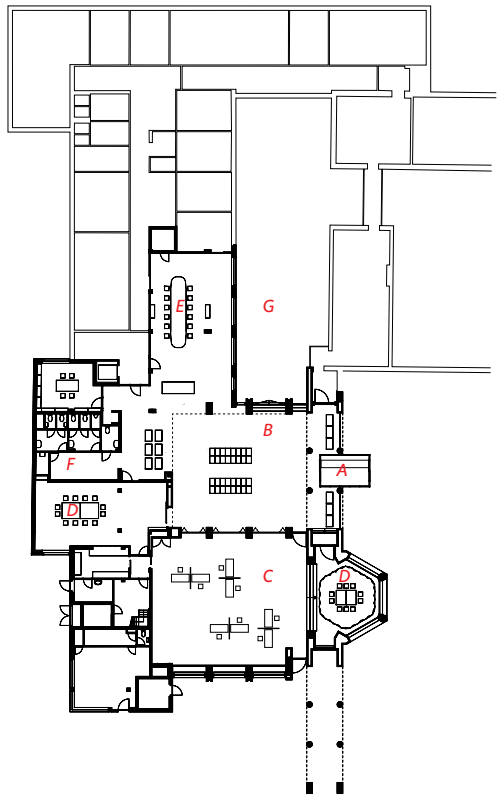

Plattegrond begane grond
A Entree en tochtsluis
B Tentoonstellingshal
C Atelier
D Werkruimte
E Kantoor
F Bibliotheek
G Patio

4

Juryoordeel

Een geslaagd voorbeeld van succesvolle herbestemming, waarbij de ziel van het oorspronkelijke fabrieksgebouw weer tot haar recht komt. De keuze voor diederendirrix lag voor de hand, gezien de ervaring die dat bureau heeft met vergelijkbare opgaven. Als opdrachtgever heeft woningcorporatie Woonwenz laten zien dat ze prima geëquipeerd was om, vanuit een taakopvatting die meer omvat dan alleen sociale woningbouw, het havengebied van Venlo een impuls te geven. Des te treuriger is het dat die brede taakopvatting door de Rijksoverheid niet langer wordt gewaardeerd.

Woningcorporatie Woonwenz ***Nedinsco Fabriek in Venlo***

Ruimtelijk ontwerp diederendirrix architecten *Planvorming en realisatie* 2009–2013

De restauratie van de Nedinsco Fabriek is een belangrijk onderdeel van de herontwikkeling van het gebied Maaswaard, ten zuiden van de Venlose binnenstad.
De fabriek, een rijksmonument, is tussen 1920 en 1930 gebouwd volgens de principes van het Nieuwe Bouwen, met een nadruk op licht en ruimte. Nedinsco (de naam staat voor Nederlandse Instrumenten Compagnie) was een dochteronderneming van Carl Zeiss. Nedinsco werd in Nederland gevestigd omdat Carl Zeiss na de Eerste Wereldoorlog als Duits bedrijf het verbod opgelegd had gekregen om in eigen land nog optische instrumenten te maken.

De woningcorporatie Woonwenz, die het complex voor het symbolische bedrag van één euro van de gemeente had gekocht, had al ervaring met het herbestemmen van cultureel erfgoed. Het programma voor Nedinsco omvatte 27 starterswoningen, bedrijfsruimten, gemeentekantoren en een mediahuis voor de lokale omroep. Later is daar nog horeca op de bovenste verdieping aan toegevoegd.

Voor het ontwerp viel de keuze op diederendirrix architecten. Het bureau had faam verworven met vergelijkbare opgaven, waarvan De Witte Dame in Eindhoven de bekendste is. Daarbij is het een vertrouwde gesprekspartner voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die toeziet op de omgang met rijksmonumenten. Omdat het monumentale karakter van de fabriek in de loop der jaren nogal was aangetast, werd het complex eerst tot aan het karkas gestript. Om de fabriek in haar oorspronkelijke staat terug te brengen, werden aanbouwen verwijderd en werd een latere verhoging van de borstweringen ongedaan gemaakt. De sloop en het daaropvolgend betonherstel werden uitgevoerd door een gespecialiseerde betonrestaurateur.

Dat de Nedinsco Fabriek weer haar oorspronkelijke aanzien heeft gekregen, hoefde niet in de weg te staan dat in het gerestaureerde complex een aantal eigentijdse voorzieningen werden aangebracht, zoals gevelisolatie en zonwerende beglazing. Tegelijk stond respect voor de geschiedenis voorop. Zo zijn beschadigingen aan de stalen balken in de toren als gevolg van een granaatinslag in de Tweede Wereldoorlog met opzet in het zicht gelaten. Ook heeft een nauwkeurige reconstructie plaatsgevonden van de hijsinstallatie waarmee destijds periscopen in de toren werden gehangen om te worden geijkt.

Boven: Nedinsco Fabriek, jaren dertig
Onder: arbeiders in de fabriek aan het werk

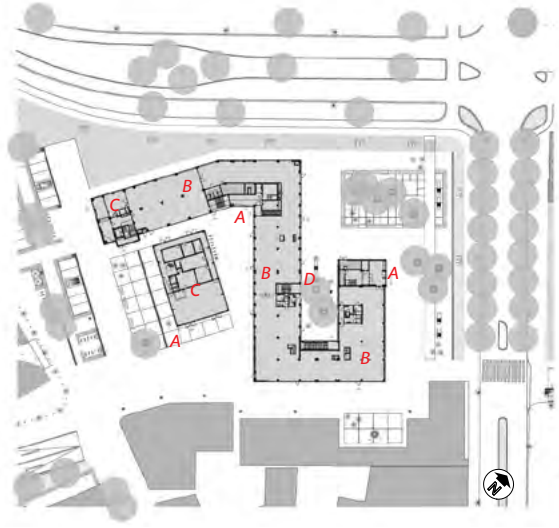

Situatie
A Entree
B Kantoor gemeente Venlo
C Kantoor Omroep Venlo
D Halfopen binnenplaats met zitbanken

1

2

3

4

Doorsnede

1 Nedinsco Fabriek gestript, 2012
2–4 Nedinsco Fabriek na renovatie

1 Halfopen binnenplaats
2 Een van de entrees in de gerenoveerde fabriek
3 Kantoorvloer
4 Appartement

1

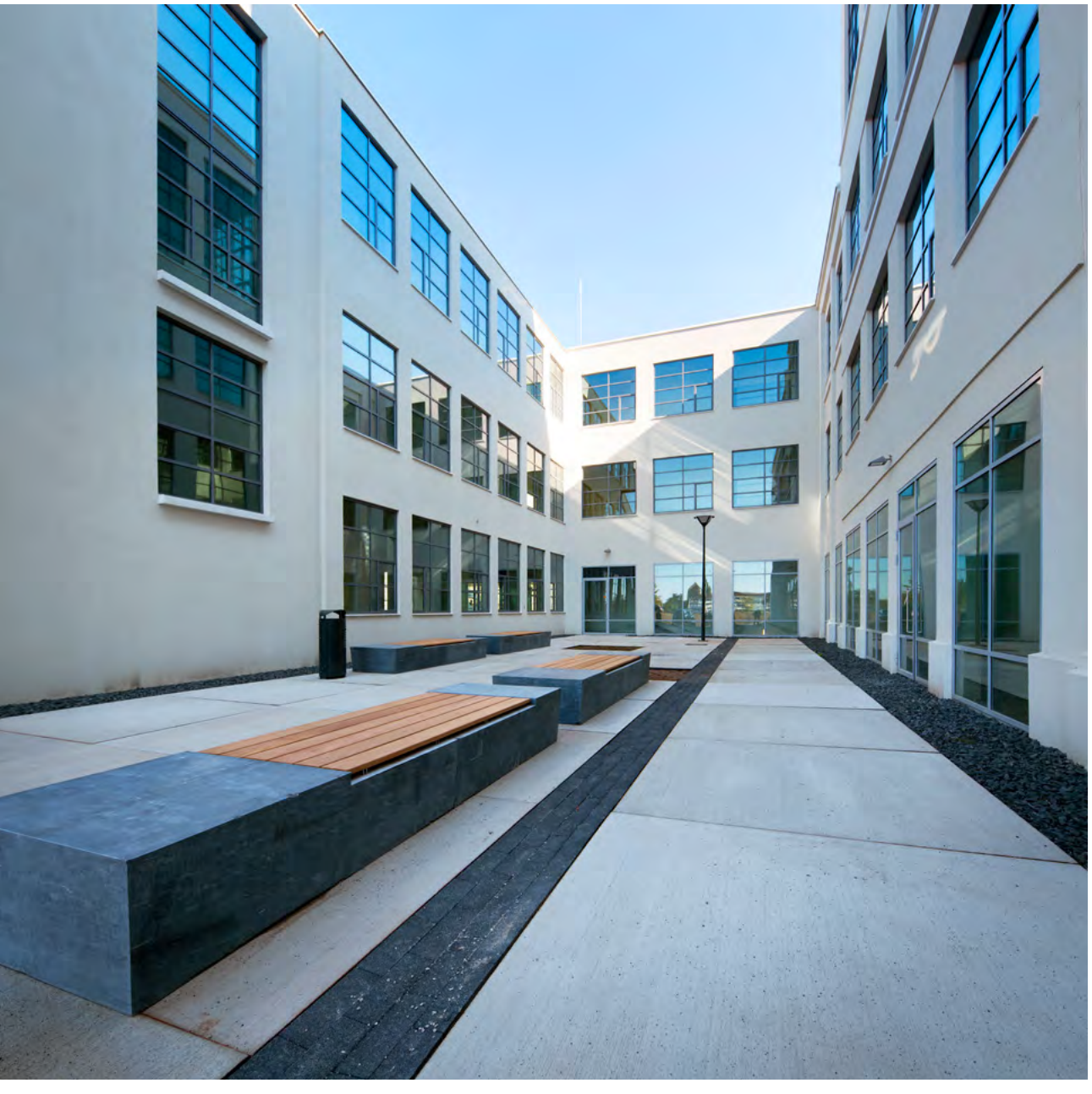

2

3

4

Juryoordeel

Ook een opdrachtgever die zich financieel het een en ander kan veroorloven, valt te prijzen als hij vanuit een uitgesproken visie een duurzame villa en een openbaar toegankelijk landgoed laat bouwen en aanleggen. Hij had er ook voor kunnen kiezen zijn geld uit te geven aan een pompeuze villa van het soort dat we aantreffen in Beverly Hills. Bovendien heeft de opdrachtgever een architect en een landschapsarchitect gevonden die deze visie konden vertalen in uitstekende ontwerpen. Gedurende het hele traject van planontwikkeling en -uitvoering heeft de opdrachtgever blijk gegeven van een sterke toewijding aan het project. Om er bovenop te kunnen zitten is hij zelfs in een caravan op de bouwplaats gaan wonen.

A.J. Zwijnenburg ***Landgoed en villa Kogelhof in Kamperland***

Ruimtelijk ontwerp Bosch Slabbers, Architectenbureau Paul de Ruiter *Planvorming en realisatie* 2006–2013

De opdrachtgever kocht in 2005 25 hectare polderland op Noord-Beveland met het oogmerk daar een nieuw landgoed te ontwikkelen. Volgens het principe 'rood voor groen' kreeg hij toestemming er een woonhuis te laten bouwen. Als tegenprestatie heeft hij het landgoed opengesteld en levert hij een flinke bijdrage aan de natuurontwikkeling (het landgoed is onderdeel van de regionale Ecologische Hoofdstructuur). Er werden onder meer 71 duizend bomen aangeplant.

De opdracht voor het landschapsontwerp ging naar Bosch Slabbers, een bureau (met een vestiging in Middelburg) dat vertrouwd is met het Zeeuwse landschap. Architect Paul de Ruiter ontwierp de villa; hij heeft een sterke affiniteit met duurzaam bouwen en zijn ontwerpen komen tegemoet aan wat de opdrachtgever omschrijft als 'de schoonheid van de eenvoud'. De opdrachtgever ziet het landgoed en de villa uitdrukkelijk als een eenheid, waarbij de villa het verlengstuk van het landgoed is, en niet andersom. Het wonen op de Kogelhof moet de ervaring oproepen onderdeel te zijn van de natuur en het landschap, met zijn lange rechte lijnen en aan de horizon het silhouet van de Oosterscheldekering. Vandaar de opgetilde woonverdieping met een volledig glazen gevel die naar alle kanten uitzicht biedt op de omgeving. In contrast daarmee is de benedenverdieping, met onder meer de garage en een kantoorruimte, grotendeels ondergronds. Ook het landschapsontwerp is afgestemd op het door mensenhanden gemaakte polderland eromheen.

Het is de bedoeling dat het landgoed en de villa binnen afzienbare tijd geheel autarkisch zijn. Voor de elektriciteitsvoorziening is het woonhuis voorzien van zonnepanelen; een windmolen staat nog op het programma. Voor de verwarming wordt gebruikgemaakt van een lucht-waterwarmtepomp, terwijl in een biomassakachel hout van het eigen landgoed zal worden gestookt. De glazen gevel is uitgevoerd als klimaatgevel, met aan de binnenzijde warmtewerend doek.

De opdrachtgever zegt dat hij de ontwerpers alle ruimte heeft willen laten en dat dit het ontwerp alleen maar ten goede is gekomen. Dat wil niet zeggen dat hij er zelf niet bovenop zat. Om de leiding stevig in eigen hand te kunnen houden, woonde hij gedurende drie jaar in een caravan op de bouwplaats.

Luchtopname landgoed en villa Kogelhof in Kamperland

Bosch Slabbers, landschapsontwerp voor landgoed en villa Kogelhof
A Villa
B Nieuw bos
C Oprijlaan
D Vijver

1

1 Villa Kogelhof

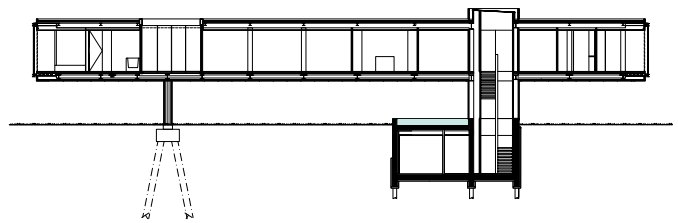

Doorsnede

1

2

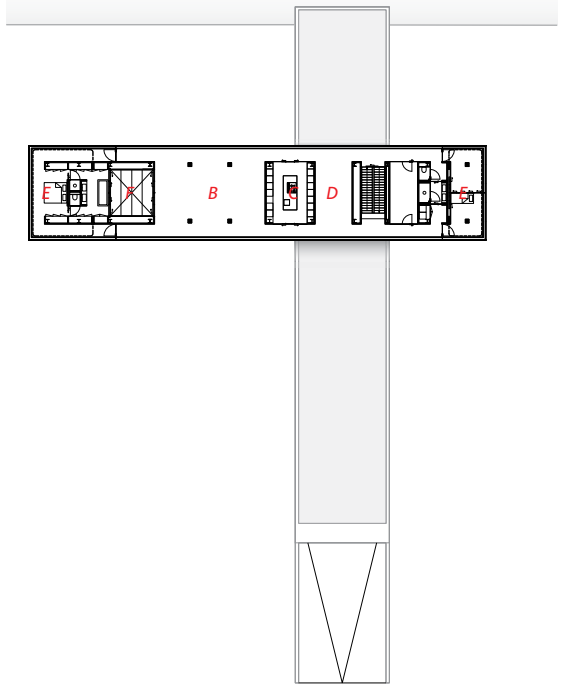

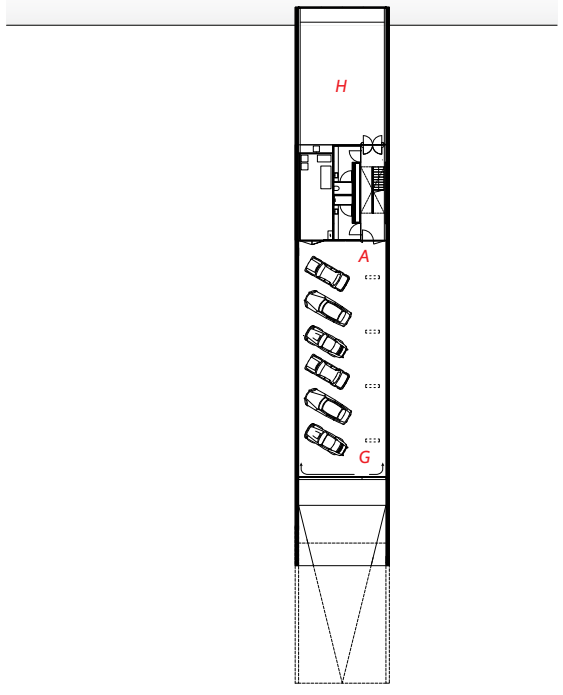

1–2 Villa Kogelhof

Eerste verdieping en kelder/garage
A Entree
B Zitkamer
C Keuken
D Eetruimte
E Slaapkamer
F Patio
G Garage
H Kantoor

Alle inzendingen

Ingezonden projecten

Per plaats achtereenvolgens: de opdrachtgever, de naam van het project en de voornaamste ontwerper(s).

Twee inzendingen zijn teruggetrokken omdat de betreffende opdrachtgevers twee projecten hadden ingestuurd, wat volgens de deelnamevoorwaarden niet is toegestaan. Het betreft de inzendingen 31 en 67.

Almere

1
De Alliantie Ontwikkeling
De Hulk
Rik Lagerwaard Architect

2
Van Bekkum Groep B.V.,
Edwin Oostmeijer
Projectontwikkeling B.V.
Ithaka
VMX Architects, RAAAF

Alphen aan den Rijn

3
Provincie Zuid Holland
Duurzame Bediencentrale Steekterpoort
Blok Kats van Veen architecten (BKVV)

Amersfoort

4
Meander Medisch Centrum
Meander Medisch Centrum
atelier PRO, DS landschapsarchitecten

Amsterdam

5
Begraafplaats en crematorium De Nieuwe Ooster
Meerjarige restauratie park en gebouwen De Nieuwe Ooster
karres en brands landschapsarchitecten, Bierman Henket architecten, atelier PUUUR, Kerssen Graafland, Oranjewoud

6
Bouwinvest
De Heelmeesters
KCAP Architects&Planners

7
EYE
EYE Filmmuseum
Delugan Meissl Associated Architects

8
M.J. de Nijs Projectontwikkeling
Muiderkerktoren
Architectenbureau J. van Stigt

9
Stichting V.O. Amsterdam-Zuid
St. Nicolaaslyceum
DP6 architectuurstudio

10
Universiteit van Amsterdam
Amsterdam University College
Mecanoo

11
Vereniging Elzes
Hof van Eland
Bastiaan Jongerius Architecten

12
Ymere
De Honingraat, Multifunctioneel Centrum MFCS
Dick van Gameren architecten

Apeldoorn

13
Gemeente Apeldoorn
Werkgebouw Zuid
COURAGE architecten, Mies Architectuur

14
Waterschap Veluwe
Verbouwing Waterschapshuis Apeldoorn
I'M Architecten, Nikkels

Arnhem

15
Gemeente Arnhem
Rozet
Neutelings Riedijk Architects, Merkx+Girod/Merk X, deMunnik-deJong-Steinhauser, Catalogtree

16
Stichting Hoeve Klein Mariendaal
Hoeve Klein Mariendaal
Strategie Architecten BNA, veenenbos en bosch landschapsarchitecten, SmitsRinsma

Beers

17
MIET Recreartpark BV
MIET AIR
NEXIT

Bergen (NH)

18
Gemeente Bergen (NH)
Kranenburgh
Kraaijvanger

Berghem

19
Gemeente Oss
De Berchplaets
Molenaar&Bol&VanDillen architecten

Berkel-Enschot

20
SHFT BV, Van Helvoirt Pensioen BV
Proyecto Roble
Équipe voor Architectuur en Urbanisme

Bilthoven

21
Woonstichting SSW
Het Lichtruim
Group A, VIAC

Boxmeer

22
Gemeente Boxmeer
Gebouw hoek Steenstraat/Raadhuisplein
Novares architecten, Ingenieursbureau Verhoeven en Leenders bv

Breda

23
Gemeente Breda
Waterakkers
Gemeente Breda, Arcadis, Waterschap Brabantse Delta

Brummen

24
Gemeente Brummen
Gemeentehuis Brummen
RAU

Delft

25
Pieter Haringsma
Dierenkliniek Kalverbos
Studio Designa, Jos van de Lindeloof Tuin- en Landschapsarchitectenbureau

Den Haag

26
ERA Contour
De Oriënt
WAM architecten

27
NS Stations
Inpandige renovatie verdiepingen Stationsgebouw Den Haag Hollands Spoor
Ruland + Partner Architekten bna

Deventer

28
Stichting Geert Groote Huis
Geert Groote Huis
Architectenbureau Hulsman, Versnel & Partners Architecten en Ingenieurs BV

Diepenveen

29
Stichting IJssellandschap
Natuurderij KeizersRande
DAAD Architecten, van Paridon x de Groot, Alterra

Dordrecht

30
Gemeente Dordrecht
Energiehuis
TenBrasWestinga (voorheen Jonkman Klinkhamer)

Dronten

31
Aeres Groep
CAH Vilentum
BDG Architecten Ingenieurs

Eindhoven

32
Complan BV, Summa College
ROC Willem de Rijkelaan
diederendirrix architecten

33
Ontwikkelvereniging Iris
Iris, CPO met huurders
Bureau Boosten Rats, Edhv

34
Technische Universiteit Eindhoven
Compacte Campus TU/e Fase 1
MTD landschapsarchitecten, diederendirrix architecten, Ector Hoogstad Architecten, Masterplanatelier Bouwkunde

35
Trudo
Coöperatie Founded By All b.a.
Bureau Jochem Heijmans, Ronald Swinkels Architects, Little Mountain, architecten|en|en

Enschede

36
Provincie Overijssel
PET pavilion
LOOS.FM Tijdelijke monumenten

37
Stichting Jongeren Huisvesting Twente
12 zelfstandige wooneenheden jongerenhuisvesting
IAA Architecten

Galder

38
Gemeente Alphen-Chaam
Dorpshuis De Leeuwerik
Grosfeld Van der Velde Architecten, De Blaay – Van den Bogaard Raadgevende Ingenieurs

Gorinchem

39
Erasmus MC
Apotheek A15
EGM architecten,
Royal HaskoningDHV

Groningen

40
Nijestee
GiGa | Mijn Plek
WAL architectenbureau,
Architectenbureau Korteweg

Haarlem

41
Provincie Noord-Holland
Renovatie Provinciekantoor Houtplein
Kraaijvanger

Haarlo

42
Sofie Suiker
God's Loft Story
LKSVDD Architecten

Harmelen

43
Been Beheer BV
Dierencentrum Harmelen
Helder Architecten

Heeten

44
Familie Alferink
Koe in de Kost
Familie Alferink,
Aannemersbedrijf Dijkhuis

Helmond

45
Gemeente Helmond
Theater Speelhuis
cepezed

Hillegom

46
Stichting Fioretti Teylingen
Fioretti College Hillegom
Kraaijvanger

Hilversum

47
J.B.F. Banning
Herbestemming rijksmonument Zand- en Zoutbunker en nieuwbouw winkel met paviljoen
Marijnusse Architectuur

Hoogeveen

48
Gemeente Hoogeveen
Herinrichting 'Het Kruis'
Atelier Dutch

Kamperland

49
A.J. Zwijnenburg
Landgoed en villa Kogelhof
Architectenbureau Paul de Ruiter,
Bosch Slabbers

Leeuwarden

50
Fier Fryslân
Veilige Veste
KAW

Leiden

51
Woningstichting Ons Doel
Het Gebouw
VenhoevenCS
architecture+urbanism

Leusden

52
Internationale School voor Wijsbegeerte
Hotelvleugels ISVW
Hans Ruijssenaars Architecten

Liessel

53
Stichting Belsa
Bouw nieuwe sporthal
Slangen + Koenis Architecten

Maastricht

54
Woonpunt Maastricht
Nieuwbouw Campus United World College Maastricht
Frencken Scholl Architecten,
Gulikers Architecten,
Carin Jannink landschap en stedebouw

Nederweert

55
Stichting Land van Horne
Zorgcentrum St. Joseph
2.o Architecten

Nieuw-Beijerland

56
Stichting Zomerkind
Kinderdagcentrum Zomerkind
RoosRos Architecten

Nijmegen

57
Gemeente Nijmegen
Stadsbrug De Oversteek
NP-BRIDGING (Ney-Poulissen),
Atelier Veldwerk

Rotterdam

58
Stichting Havensteder
Multifunctioneel centrum 't Slag
Massa

59
Stichting Woonbron
Superkubus
Personal Architecture BNA

Scherpenzeel

60
Interface
The Awarehouse
Claessens Erdmann

Schiedam

61
Lentiz onderwijsgroep
Lentiz | LIFE College
SP Architecten

62
Openbare Scholengroep
Vlaardingen Schiedam
Nieuwbouw Lyceum Schravenlant
LIAG architecten en
bouwadviseurs, Ateliers

Schijndel

63
Rembrand VOF
De Glazen Boerderij
MVRDV

Schipluiden

64
Gemeente Midden-Delfland
Nieuw gemeentehuis
Inbo Rijswijk

Smilde

65
Protestantse Gemeente
te Smilde
Verbinding Koepelkerk en zalencentrum Het Kompas
Architecten Meppel

Tilburg

66
Joep Haarselhorst,
Erik Haarselhorst
Residentie De Admiraal
Storimans Wijffels architecten bv

67
Gemeente Tilburg
Huis Moerenburg
MTD landschapsarchitecten

68
Gemeente Tilburg
Nieuwe Brug Piushaven 'Den Ophef'
John Körmeling

Uden

69
Kiem onderwijs en opvang
De Wijde Wereld
Bonnemayer Architecten

Utrecht

70
Gemeente Utrecht
TivoliVredenburg
architectuurstudio HH,
architectuurcentrale
Thijs Asselbergs, NL Architects,
Bureau Jo Coenen & Co

71
Gemeente Utrecht, Stichting
Primair Onderwijs Utrecht,
Bestuur Christelijke Onderwijs
Utrecht
Stip VSO
Buro SBH, Krijn de Koning,
Deltavormgroep landschaps-
architectuur

72
SPO Utrecht
Nieuwbouw Anne Frankschool
Mecanoo

Veldhoven

73
Gemeente Veldhoven
Kademuur De Gender
BTL Advies, Jeroen Doornweerd,
Teun Fleskens

Venlo

74
Woningcorporatie Woonwenz
Nedinsco Fabriek
diederendirrix architecten

Vlaardingen

75
Gemeente Vlaardingen
't Hof/Oranjepark
Michael van Gessel

Vught

76
Synchroon
Parc Glorieux
Bo.2 architectuur en stedenbouw

Waalwijk

77
Stichting SLEM
SLEM
Doepel Strijkers

Wageningen

78
Aeres groep
Stoas Wageningen* | *Vilentum Hogeschool
BDG Architecten Ingenieurs

Well

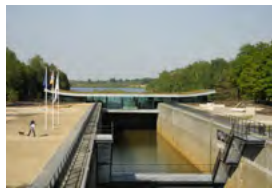

79
Stichting het Limburgs Landschap
Bezoekerscentrum Nationaal Park De Maasduinen
CéGé Ingenieurs Bouwkunde

Winterswijk

80
Stichting Sportpark Jaspers
Sportpark Jaspers
Jorissen Simonetti Architecten

Woudenberg

81
Gert en Janine Morren
Nieuwbouw woning
Jevanhet Architectuur

Zaanstad

82
Kantoortoren Zaanstad v.o.f.
(Voorbouw) Zaantoren
Dok architecten

Zeist

83
Gemeente Zeist
Aan- en verbouw gemeentehuis Zeist
RAU, atelier PRO,
Vollmer & Partners

Illustratieverantwoording projectenlijst (nummers verwijzen naar het projectnummer)
Advice|Studio 31; Petra Appelhof 69; Architecten Meppel / foto Gurbe van de Schaaf 65; architectuur.nl 52; Architectuurfotografen / Fedde de Weert 8; Iwan Baan 7; Ian Beck 13; Beeldveld fotografie 68; Mike Bink 82; Blok Kats van Veen architecten (BKVV) 3; Annie Breugel 16; Christiaan de Bruijne (Studio CdB) 30; Buro SBH Arnhem 71; Bertilia Castenmiller 9; Complan BV 32; cu3030.nl 70; Dierenkliniek Kalverbos / foto Pieter Haringsma 25; Ossip van Duivenbode 59; Ector Hoogstad Architecten 34; EGM architecten 39; Era Contour / foto Luuk Kramer 26; FC Winterswijk 80; Fier Fryslân / foto Gerard van Beek 50; Fioretti 46 ; Gemeente Boxmeer 22; Gemeente Breda / foto Paul Wijnen 23; Gemeente Hoogeveen / foto Gerrit de Boer 48; Gemeente Veldhoven 73; Gemeente Zeist 83; Jolanda Gersen-Beltman 37; GiGa|Mijn Plek / foto At Smit Duyzentkunst 40; Sjaak Henselmans 6; Thea van den Heuvel 57; Vincent van den Hoven 42; Michel Kievits 38; Sebastiaan Knot 62; Koe in de kost / foto Theo Smits 44; Koos Kok 58; Paul Kolowski 2; Teo Krijgsman 77; Rik Lagerwaard 1; Jos Lammers 33; Land van Horne / foto Jan van den Eijnden 55; Lentiz|LIFE College 61; Jannes Linders 27, 45; M.B. Marijnusse 47; Mecanoo 72; Mecanoo / Christian Richters 10; Deen van Meer 41; Morrenbouw 8; MTD landschapsarchitecten 67; Jeroen Musch 49; Frank Noordanus 4; Milad Pallesh 11; RAU / foto Petra Appelhof 24; Christian Richters 18; RoosRos Architecten / foto Pieter Kamp 56; Ron van Rossum 75; Marco van der Ruit 36; Madeleine Sars 19; Daria Scagliola/Stijn Brakkee 63; scagliolabrakkee / © Neutelings Riedijk Architects 15; Slangen + Koenis 53; Stichting Het Limburgs Landschap / foto CéGé 79; Stoas Wageningen / foto Madelon de Beus 78; Studio Hagens 5; René Sweens 43; Synchroon ontwikkelaars / foto Luuk Kramer 76; Ronald Tilleman 51; UWC Maastricht / foto Yoke Kerkhofs 54; Igor Vermeer 35; Waterschap Vallei en Veluwe / foto Benno Wonink 14; Auke van der Weide 64; Michiel Wijffels 66; René de Wit 20; Thijs Wolzak 17; Woonstichting SSW 21; Ymere 12; Zebra Fotostudio's 74; Erwin Zijlstra 28, 29; Robert Zwart 60

De Gouden Piramide, de Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap, is een initiatief van de ministeries van Infrastructuur en Milieu; Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Samenstelling Olof Koekebakker, Ingrid Oosterheerd
Beeldredactie Ingrid Oosterheerd
Redactie, juryrapport en beschrijving projecten Olof Koekebakker
Tekstcorrectie Els Brinkman
Organisatie Projectbureau Gouden Piramide/André Mol en Saskia Voest
Ondersteuning atelier Rijksbouwmeester en Architectuur Lokaal
Vormgeving Katja Hilberg
Druk DeckersSnoeck

Beeldverantwoording (nummers verwijzen naar de pagina's)
Petra Appelhof 111b, 112, 113b, 114, 115b; Architectenbureau Paul de Ruiter 161, 163; Arthur Bagen 154b; Vincent Boon 74b; Bosch Slabbers 159o; Thyra Brandt 63; Peter Buteijn 159b; cepezed 117b/ro, 120m/o; Combinatie IJsselfront 97b; Diederendirrix architecten 153ro, 154ro; Andy van den Dobbelsteen 29; Doepel Strijkers 147o, 150o; Ossip van Duivenbode 89b, 90, 91o, 92b, 93b; Endesa/Rodrigo Rubio 19b; Équipe voor Architectuur en Urbanisme 129o, 130o; Équipe voor Architectuur en Urbanisme i.s.m. Yurrian Rozenberg 133b; Fotoarchief Nedinsco 153lm/lo; Gemeente Arnhem 150b; Michael van Gessel 123o, 127; Google earth / Aerodata International Surveys 65b; Thea van den Heuvel 85ro; Rob de Jong 101ro; Henk de Jong Luchtfotografie 73b; Karres en Brands landschapsarchitecten 65o, 66b, 68ro; Rob Kater 141b, 142, 143, 144, 145b; Paul Kolowski 71, 75; Teo Krijgsman 67b/ro, 68b/lo, 69b, 147b, 148, 149, 150b, 151; Laurens Kuipers 83o, 84, 85lo; Jannes Linders 118, 119, 120b, 121; Geert Maas 135b; Jeroen Musch 60-61, 160, 162; MVRDV 135o, 138o; Nederlandwordtanders/ Caroline Ligtenberg en Maurits de Bruijn 16, 20; Neutelings Riedijk Architects 105o, 106o; NEXIT Architecten 81o; Ingrid Oosterheerd 66ro, 67lo, 77o; Edwin Oostmeijer Projectontwikkeling 18b; van Paridon x de Groot 97o, 98; Personal Architecture Rotterdam 89o, 92o; Richard Powers for Concrete 18o; RAU 111o, 113o, 115o; Ron van Rossum 123b, 124, 125, 126; Daria Scagliola/Stijn Brakkee 136, 137, 138b, 139; scagliolabrakkee / © Neutelings Riedijk Architects 106b/m, 107, 108, 109; Strategie Architecten 141o, 145o; Studio Hagens 66lo; Triple E 190; VMX 73o, 74o, 76; Rico Vogel 117lo; René de Wit 69o, 87, 91b, 129b, 130b, 131, 132, 133o; Thijs Wolzak 79, 81b, 82-83b, 82o, 85b; Witho Worms 77b; Zebra Fotostudio's 153b, 154m/o, 155, 156, 157; Erwin Zijlstra 95, 99, 100, 101b/lo

Foto's omslag Meerjarige restauratie park en gebouwen De Nieuwe Ooster in Amsterdam, Teo Krijgsman

Het portret van de jury (p. 49) en de portretten van de vijf genomineerde opdrachtgevers (p. 53–57) zijn van Jiri Büller. Ze zijn het resultaat van een speciale foto-opdracht verleend door het projectbureau Gouden Piramide. De foto's van de jurering (p. 37–47) zijn van Ingrid Oosterheerd.

© 2014 nai010 uitgevers, Rotterdam (www.nai010.nl)
ISBN 978-94-6208-162-8

De beschrijving en de vermelde gegevens van de gepubliceerde projecten zijn gebaseerd op het materiaal zoals dat door de deelnemers aan de Rijksprijs voor inspirerend opdrachtgeverschap, de Gouden Piramide 2014, is ingezonden. Uitgever, redactie en organisatie zijn niet verantwoordelijk voor later gebleken onjuistheden of foute dan wel onvolledige vermelding van gegevens over de projecten van de inzenders.

Rijksoverheid

Naast ontwerpers spelen opdrachtgevers een cruciale rol bij het aanzien en de inrichting van onze omgeving. Om de kwaliteit van het opdrachtgeverschap te bevorderen heeft het Rijk de Gouden Piramide in het leven geroepen, de jaarlijkse prijs voor inspirerend opdrachtgeverschap. In 2014 is het thema architectuur. Een jury onder voorzitterschap van de Rijksbouwmeester koos uit vijf genomineerden een winnaar.

In weerwil van de weinig florerende bouwsector slagen opdrachtgevers er nog altijd in om aansprekende projecten tot stand te brengen. Behalve nieuwbouw betreft het vaak herbestemming van bestaande gebouwen, waaronder nogal wat monumenten. In dit boek worden de winnaar en de vier overige genomineerde opdrachtgevers met hun projecten in woord en beeld gepresenteerd, inclusief het oordeel van de jury. In aanvulling hierop komen tien andere inzendingen aan bod die tezamen een interessante staalkaart vormen van vernieuwend opdrachtgeverschap. Het boek bevat een uitgebreid juryverslag en een viertal essays: over het perspectief van minder rijksgebouwen, over de veranderende rol van de overheid, over de toekomst van duurzaam bouwen en over nieuwe perspectieven voor de ruimtelijke sector.

Met dvd van de avrotros-documentaires over de genomineerde opdrachtgevers en hun project.

9 789462 081628 >